

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

Дипломна робота на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
на тему

**«УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ПІДПІЛЛЯ
В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В 40-50Х РР. ХХ СТ.»**

Виконала студентка 4 курсу,
групи ІА-41
Спеціальності 032 «Історія та археологія»
Єрмоленко Валерія Юріївна

Керівник:
старший викладач
Кобильник Роман Васильович
Рецензент:

Івано-Франківськ – 2026 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія та джерела дослідження.....	8
Розділ 2. Передумови та особливості формування підпілля на півдні.....	15
2.1. Соціально-політична ситуація в Південній Україні напередодні та під час Другої світової війни.....	15
2.2. Поширення ідей ОУН та створення перших осередків.....	28
Розділ 3. Структура та специфіка діяльності Українського Підпілля в 1944–1950-х роках.....	40
3.1. Основні напрямки діяльності Підпілля.....	40
3.2. Репресивна політика НКВС–МДБ щодо підпілля.....	51
Розділ 4. Причини занепаду та поразки підпілля в південних областях.....	58
Висновки	65
Список використаних джерел	68

ВСТУП

Актуальність дослідження діяльності українського націоналістичного підпілля на території Південної України в роки Другої світової війни та повоєнний період зумовлюється сукупністю наукових, суспільно-політичних і методологічних чинників, що визначають необхідність поглибленого переосмислення історичних процесів середини ХХ ст. у контексті формування української державності та трансформації історичної пам'яті суспільства. Вивчення функціонування підпільних структур Організація Українських Націоналістів у південних регіонах України має особливе значення з огляду на специфіку соціально-економічного та етнополітичного розвитку цього макрорегіону, який тривалий час залишався на периферії наукових досліджень, присвячених історії національно-визвольного руху.

У сучасних умовах розвитку історичної науки актуальність дослідження посилюється необхідністю подолання стереотипних уявлень, сформованих у межах радянської історіографічної традиції, що протягом десятиліть визначала характер інтерпретації подій, пов'язаних із діяльністю підпільних організацій. Відкриття архівних фондів колишніх радянських спецслужб, а також активізація наукових досліджень у сфері історії визвольного руху створили передумови для формування нових концептуальних підходів до аналізу підпільної діяльності, що ґрунтуються на принципах наукової об'єктивності, критичного аналізу джерел та міждисциплінарності. У цьому контексті особливої ваги набуває дослідження регіональних аспектів діяльності підпілля, які дозволяють уточнити загальні закономірності розвитку визвольного руху та виявити його локальні особливості.

Актуальність теми визначається також необхідністю всебічного аналізу причин занепаду та поразки підпільних структур у південних областях України, що є важливим для розуміння механізмів функціонування тоталітарної системи влади та інструментів її впливу на суспільство. Дослідження взаємодії між підпільними організаціями та органами державної безпеки, форм і методів репресивної політики, а також соціально-економічних умов розвитку регіону

дозволяє реконструювати складну систему відносин між державою та суспільством у повоєнний період і визначити роль цих процесів у формуванні політичної структури радянської України.

Не менш важливим чинником актуальності дослідження є сучасні суспільно-політичні виклики, пов'язані з переосмисленням історичного досвіду національно-визвольної боротьби та формуванням національної ідентичності. В умовах активного розвитку історичної науки та зростання суспільного інтересу до проблем історичної пам'яті дослідження діяльності підпільних структур у південних регіонах України набуває особливого значення як складова процесу відновлення історичної справедливості та формування цілісного уявлення про роль визвольного руху в історії України.

Таким чином, актуальність дослідження діяльності українського націоналістичного підпілля на території Південної України визначається потребою поглибленого наукового аналізу регіональних аспектів національно-визвольного руху, необхідністю критичного переосмислення історичного досвіду тоталітарного періоду, а також прагненням до формування цілісної концепції розвитку українського суспільства в умовах складних політичних трансформацій середини ХХ століття.

Об'єктом дослідження виступає український національно-визвольний рух середини ХХ століття як складне соціально-політичне явище, що сформувалося в умовах тоталітарного державного режиму та охоплювало різноманітні форми організованого спротиву радянській владі.

Предметом дослідження є сукупність історичних процесів, явищ і закономірностей, пов'язаних із функціонуванням, трансформацією та поступовим занепадом підпільних структур Організації Українських Націоналістів на території Південної України в роки Другої світової війни та у повоєнний період. У межах дослідження предметом виступають організаційні засади діяльності підпілля, форми та напрями його політичної, пропагандистської й організаційної роботи, особливості взаємодії підпільних

осередків із місцевим населенням, а також механізми протидії з боку державних інституцій.

Метою дослідження є комплексне наукове осмислення особливостей становлення, функціонування та занепаду підпільних структур Організації Українських Націоналістів на території Південної України в роки Другої світової війни та у повоєнний період, а також виявлення сукупності політичних, соціально-економічних і військово-оперативних чинників, що визначили характер діяльності підпільного руху та зумовили його поразку в умовах утвердження тоталітарної системи радянської влади.

Відповідно до поставленої мети визначено такі основні **завдання дослідження**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми діяльності підпільних структур;
- дослідити соціально-політичні передумови формування підпільного руху на Півдні України;
- з'ясувати процес поширення націоналістичних ідей та створення перших підпільних осередків на території Південної України;
- реконструювати організаційну структуру та основні напрями діяльності підпільних організацій у 1944–1950-х роках;
- проаналізувати зміст і механізми реалізації репресивної політики радянських органів державної безпеки;
- встановити сукупність причин занепаду та поразки підпільних структур у південних областях України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1939–1953 років, що дозволяє простежити процеси становлення, функціонування та занепаду підпільних структур на території Південної України від початку їх формування до остаточної ліквідації в умовах повоєнної радянської дійсності. Нижня хронологічна межа дослідження визначається 1939 роком, що пов'язано з початком Другої світової війни та докорінними змінами в політичній ситуації на території України, які створили передумови для активізації діяльності

націоналістичного підпілля. Саме в цей період розпочалися процеси формування організаційної мережі підпільних структур Організація Українських Націоналістів, поширення націоналістичних ідей на території Південної України та створення перших підпільних осередків, що стали основою для подальшого розвитку підпільного руху в умовах воєнного часу. Верхня хронологічна межа дослідження окреслюється початком 1950-х років (1953 р.), що пов'язано із завершенням активної фази діяльності підпільних структур на території Південної України та остаточним утвердженням системи адміністративно-репресивного контролю радянської держави. Саме в цей період органи державної безпеки завершили основні операції з ліквідації підпільної мережі.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіон Південної України. У центрі дослідницької уваги перебувають території сучасних Одеська область, Миколаївська область та Херсонська область, а також територія Кримського півострова, які становили важливий стратегічний регіон у структурі радянської держави та відігравали значну роль у формуванні соціально-політичного середовища, в якому функціонували підпільні структури Організації Українських Націоналістів.

Стан наукової розробки проблеми діяльності підпільних структур українського націоналістичного руху на території Південної України характеризується наявністю окремих наукових досліджень, присвячених регіональним аспектам функціонування підпілля, однак комплексне висвітлення цієї тематики залишається обмеженим. У науковій літературі значну увагу приділено загальним питанням діяльності підпільних організацій Організація Українських Націоналістів, формам їх організаційної діяльності та особливостям боротьби радянських органів державної безпеки з підпіллям.

Важливе значення для дослідження діяльності підпілля мають праця Ігоря Біласа, [12] у яких висвітлено механізми функціонування карально-репресивної системи радянської держави та методи боротьби органів державної безпеки з підпільними організаціями. У свою чергу, дослідження Анатолія Кентія [22]

містять узагальнюючий аналіз історії українського націоналістичного руху в роки Другої світової війни та дозволяють окреслити загальні закономірності розвитку підпільних структур.

Серед праць, що безпосередньо стосуються території Південної України, слід відзначити дослідження Т. Вінцовського [15], присвячене діяльності підпілля у Трансністрії, а також роботу О. Музичко, [30] у якій розглянуто діяльність українського студентського руху в місті Одеса в період румунської окупації. Окремі аспекти діяльності підпільних організацій на території Запорізька область висвітлено у праці В. Мороко [29]. Важливе значення для вивчення підпільного руху на території Миколаївська область мають також праці Є. Горбурова, [17] у яких висвітлено діяльність підпільного та партизанського руху в роки Другої світової війни.

Методологічну основу дипломної роботи складають загальні наукові принципи історичного пізнання – історизму, об'єктивності та системності, які забезпечують комплексний і неупереджений аналіз діяльності підпільних структур Організації Українських Націоналістів на території Південної України у визначених хронологічних і територіальних межах.

Науковою новизною дипломної роботи є спроба комплексного наукового осмислення процесів становлення, функціонування та занепаду підпільних структур Організації Українських Націоналістів на території Південної України в роки Другої світової війни та у повоєнний період із урахуванням регіональної специфіки розвитку цього макрорегіону.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів для подальшого наукового вивчення історії українського визвольного руху середини ХХ ст., зокрема діяльності українського націоналістичного підпілля на території Південної України. Матеріали роботи можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії ОУН та УПА, регіональних досліджень історії Півдня України.

Практична цінність роботи також визначається можливістю застосування її положень у викладацькій діяльності, зокрема під час розробки навчальних

курсів і спецкурсів з історії України ХХ ст., історії українського визвольного руху, історичної регіоналістики та політичної історії. Окремі результати дослідження можуть бути використані при підготовці лекційних матеріалів, семінарських занять, навчально-методичних розробок, а також у процесі патріотичного та громадянського виховання молоді.

Важливого практичного значення дослідження набуває в умовах сучасної російсько-української війни 2022–2026 рр., оскільки дозволяє простежити історичну тяглість українського спротиву зовнішній агресії, виявити спільні риси між підпільною боротьбою середини ХХ ст. та сучасними формами національного опору. Результати роботи можуть бути використані у сфері формування історичної пам'яті, інформаційної політики, протидії російським історичним маніпуляціям та популяризації українського визвольного руху в суспільному й освітньому просторі.

Структуру дипломної роботи складають вступ, чотири розділи, висновки, список використаних джерел і літератури (47 позицій).

Розділ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблематика функціонування українського націоналістичного підпілля на території Південної України в роки Другої світової війни та у повоєнний період посідала помітне місце в науковому дискурсі різних історичних етапів, проте її системне концептуальне осмислення як окремого напрямку історичних студій сформувалося відносно пізно – лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., у контексті трансформації методологічних підходів української історичної науки та розширення доступу дослідників до раніше закритих архівних фондів. Упродовж тривалого часу питання діяльності підпільних структур Організації Українських Націоналістів у південних регіонах Української РСР розглядалося переважно фрагментарно, у межах ширших досліджень руху Опору або історії карально-репресивної політики радянської держави, що обумовлювало відсутність цілісної реконструкції регіональної специфіки функціонування підпілля.

У радянський період історіографічна інтерпретація діяльності націоналістичного підпілля визначалася ідеологічними настановами офіційної історичної науки, у межах яких підпільні структури ОУН трактувалися винятково як антидержавні або колабораціоністські формування. Такий підхід суттєво звужував можливості об'єктивного аналізу реальних масштабів, організаційних форм і соціальної бази підпільного руху на Півдні України, а також унеможлиблював комплексне дослідження механізмів взаємодії підпілля з місцевим населенням, умов його функціонування у специфічному соціально-економічному та етнокультурному середовищі степового регіону. Унаслідок цього значна частина фактологічного матеріалу залишалася поза науковим обігом або подавалася у спрощеному, тенденційному трактуванні.

Якісно новий етап у вивченні діяльності українського націоналістичного підпілля на території Південної України розпочався після здобуття Україною незалежності, коли відбулося активне переосмислення історичного минулого на

засадах принципів історизму, об'єктивності та джерельної критики. Відкриття архівних фондів колишніх радянських спецслужб, зокрема матеріалів органів НКВС–МДБ, створило передумови для детального аналізу репресивної політики держави щодо учасників підпільного руху, реконструкції структури підпільних осередків, напрямів їхньої діяльності та масштабів поширення націоналістичного руху в таких регіонах, як Одеська, Миколаївська, Херсонська та Запорізька області. У цей період сформувалися перші спеціалізовані дослідження, присвячені регіональним аспектам функціонування підпілля, що започаткували систематичне накопичення емпіричного матеріалу та вироблення нових концептуальних підходів до інтерпретації подій.

Попри суттєві здобутки сучасної історіографії, проблема функціонування українського націоналістичного підпілля на Півдні України й надалі залишається недостатньо комплексно дослідженою, що зумовлюється як обмеженістю джерельної бази щодо окремих локальних осередків, так і складністю реконструкції повсякденного життя підпільників, форм їхньої комунікації, матеріального забезпечення та взаємодії з місцевими громадами. Особливої актуальності набуває вивчення регіональних особливостей організаційної структури підпілля, специфіки його адаптації до умов південного прикордонного простору, а також аналізу діяльності підпільних мереж у контексті протистояння з радянським репресивно-каральним апаратом у 1944–1953 рр., що відкриває перспективи для подальших міждисциплінарних досліджень і поглиблення наукового розуміння цієї складної історичної проблематики.

Історіографія досліджуваної проблеми характеризується складною еволюцією концептуальних підходів, яка відображає загальні тенденції розвитку історичної науки в Україні. На ранньому етапі, що припадає на радянський період, домінували ідеологізовані інтерпретації, сформовані в межах офіційної доктрини марксистсько-ленінської історіографії, відповідно до якої діяльність націоналістичного підпілля трактувалася виключно як прояв «контрреволюційної» або «антирадянської» діяльності. У таких працях акцент

робився насамперед на результатах боротьби органів державної безпеки з підпільними структурами, тоді як внутрішня організація підпілля, його соціальна база, ідеологічні орієнтири та механізми функціонування залишалися поза сферою об'єктивного наукового аналізу. Відповідно, історіографічний доробок цього періоду відзначався обмеженою джерельною базою, використанням нормативно-адміністративних матеріалів та тенденційністю висновків [33 с.240].

Суттєві зміни в характері наукового осмислення проблеми відбулися в останні десятиліття ХХ ст., коли з проголошенням державної незалежності України було створено передумови для переоцінки історичного досвіду визвольного руху на основі принципів наукової об'єктивності, історизму та міждисциплінарності. Відкриття архівних фондів колишніх радянських спецслужб, а також активізація дослідницької діяльності в регіональних наукових центрах сприяли формуванню нового напрямку історичних студій, зорієнтованого на реконструкцію реальних механізмів діяльності підпільних організацій та визначення їх місця в загальному контексті національно-визвольної боротьби українського народу. У цей період значно розширилася джерельна база досліджень, що включала оперативно-слідчі справи, звіти каральних органів, внутрішні документи підпільних структур, матеріали судових процесів і спогади учасників подій [32 с.15].

Характерною рисою сучасної історіографії є також поступове утвердження комплексного підходу до аналізу діяльності підпілля, який передбачає поєднання методів політичної історії, соціальної історії, історії повсякденності та історичної антропології. У межах цього підходу діяльність націоналістичних організацій розглядається не лише як форма політичного спротиву, але і як складний соціальний феномен, що відображав специфіку регіонального розвитку Південної України, особливості її демографічної структури, економічних умов і культурних традицій. Водночас сучасні дослідники дедалі частіше звертають увагу на взаємозв'язок між функціонуванням підпільних структур і політикою радянської держави,

зокрема на вплив репресивних заходів, депортацій населення, економічних реформ та ідеологічної пропаганди на процес занепаду підпільного руху.

Суттєвий внесок у дослідження історії українського визвольного руху зробили українські історики діаспори, серед яких варто відзначити праці Івана Лисяка-Рудницького [7-8] та Зенона Книша [4]. У їхніх роботах підпільний рух розглядався як складова загальноєвропейського антикомуністичного спротиву, а також аналізувалися ідеологічні засади та організаційні принципи діяльності націоналістичних структур. Значну увагу історики приділяли питанням формування підпільної мережі та взаємодії між регіональними осередками організації.

З проголошенням незалежності України відкрилися нові можливості для дослідження діяльності підпілля завдяки доступу до архівних матеріалів радянських спецслужб. У цей період сформувалася сучасна українська історіографія проблеми, що базується на комплексному аналізі документальних джерел і використанні новітніх методологічних підходів. Одним із фундаментальних досліджень у цій галузі стала праця Ігоря Біласа, [12] у якій здійснено ґрунтовний аналіз функціонування репресивно-каральної системи радянської держави та її ролі в ліквідації підпільного руху. Автор розкрив механізми діяльності органів державної безпеки, форми оперативної роботи та масштаби репресій щодо учасників підпілля.

Важливе місце в сучасній історіографії займають дослідження В'ятрович В. [13], присвячені діяльності органів державної безпеки в 1940–1950-х роках. У його працях детально проаналізовано структуру каральних органів, методи боротьби з підпільними організаціями, а також масштаби репресивної політики радянської влади в повоєнний період. Особливу увагу дослідник приділяє питанням агентурно-оперативної діяльності, депортацій населення та використання амністій як інструменту деморалізації підпільного середовища.

Серед досліджень, безпосередньо присвячених діяльності підпільних структур на території Південної України, слід відзначити праці Тараса Вінцковського, [14-15] Олександра Музичка [30], Віктора Морока [29]. У статтях

цих авторів розглядаються особливості функціонування підпільних організацій у різних регіонах Півдня України, зокрема в Одесі, Запоріжжі та Криму. Вони аналізують організаційну структуру підпілля, його соціальну базу, форми діяльності та взаємодію з місцевим населенням.

Важливий внесок у дослідження історії підпільного руху на Миколаївщині зробили Євген Горбуров [17] та Юрій Зайцев [19], які на основі архівних матеріалів дослідили діяльність націоналістичних організацій у роки німецької окупації. У їхніх роботах розкрито питання формування підпільної мережі, організації пропагандистської діяльності та взаємодії підпільників із партизанськими загонами.

Значну роль у формуванні сучасної історіографії проблеми відіграли також узагальнюючі праці українських істориків Івана Патриляка [35], Володимира Ільницького [21], Юрія Киричука [23] та інших дослідників, у яких український визвольний рух розглядається як складний соціально-політичний феномен, що охоплював різні регіони України. У цих роботах підкреслюється, що діяльність підпільних структур на Півдні України мала специфічні особливості, пов'язані з урбанізованим характером регіону, багатонаціональним складом населення та високим рівнем контролю з боку державних органів.

Окрему групу історіографічних джерел становлять документальні збірники та архівні публікації, які містять матеріали про діяльність підпільних організацій у роки війни та повоєнний період. Особливо важливе значення має багатотомне видання «Літопис УПА» [9], у якому опубліковано значну кількість документів радянських спецслужб, звітів підпільних організацій і матеріалів судових процесів. Ці документи дозволяють реконструювати структуру підпільної мережі, визначити чисельність її учасників і простежити динаміку розвитку підпільного руху в різних регіонах України.

Джерельна база дослідження представлена широким колом документальних матеріалів, які можна умовно поділити на кілька основних груп. До першої групи належать архівні документи органів державної безпеки,

що містять інформацію про діяльність підпільних організацій, проведення оперативних заходів і результати боротьби з підпіллям. Ці матеріали відзначаються високим рівнем інформативності, але потребують критичного аналізу з огляду на їхню ідеологічну спрямованість [2].

Другу групу джерел становлять документи самих підпільних організацій, зокрема накази, інструкції, звіти та пропагандистські матеріали. Вони дозволяють дослідити внутрішню структуру підпілля, його ідеологію та методи діяльності. До цієї групи належать також спогади учасників підпільного руху, які містять цінні відомості про повсякденне життя підпільників і специфіку їхньої діяльності.

Третю групу джерел становлять матеріали сучасних електронних архівів і баз даних, серед яких особливе значення має Електронний архів українського визвольного руху, що містить значну кількість оцифрованих документів з історії підпілля. Використання цих ресурсів дозволяє розширити джерельну базу дослідження та забезпечити більш повне висвітлення проблеми [6].

Таким чином, сучасна історіографія діяльності українського націоналістичного підпілля на території Південної України характеризується значною різноманітністю наукових підходів і поступовим розширенням джерельної бази, що стало наслідком активізації історичних досліджень у пострадянський період та інтеграції української історичної науки у ширший європейський науковий простір. У науковому дискурсі сформувалися різні концептуальні інтерпретації функціонування підпільних структур, які враховують регіональну специфіку південних областей України, особливості соціально-політичної ситуації воєнного та повоєнного часу, а також характер взаємодії між підпільними організаціями та органами радянської влади.

Використання широкого комплексу джерел – архівних документів карально-репресивних органів, матеріалів оперативно-слідчих справ, звітів підпільних осередків, періодичних видань, усних свідчень і мемуарної літератури – створює підґрунтя для здійснення всебічного аналізу діяльності українського націоналістичного підпілля. Особливу наукову цінність

становлять документи органів НКВС–МДБ, які містять інформацію про масштаби підпільної мережі, методи боротьби радянських спецслужб із націоналістичним рухом, а також відображають повсякденні практики функціонування підпільних структур у складних умовах конспірації та постійної загрози викриття.

Залучення міждисциплінарних підходів, зокрема історико-порівняльного, структурно-функціонального та мікроісторичного аналізу, дозволяє не лише реконструювати організаційні засади діяльності підпілля, але й простежити еволюцію його стратегічних і тактичних форм боротьби, визначити чинники послаблення підпільного руху та причини його поступового занепаду в умовах посилення репресивної політики радянської держави у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. Водночас особлива увага сучасних дослідників зосереджується на вивченні локальних осередків підпілля, що дозволяє виявити регіональні відмінності у формах організації, кадровому складі та соціальній підтримці підпільного руху.

Отже, сучасний стан наукової розробки проблеми діяльності українського націоналістичного підпілля на Півдні України свідчить про поступове формування цілісного наукового бачення цього історичного явища, яке ґрунтується на критичному переосмисленні джерел, розширенні тематичного спектра досліджень і поглибленні аналізу взаємозв'язків між підпільним рухом та суспільно-політичними процесами в Україні ХХ століття. Подальші наукові студії у цьому напрямі сприятимуть уточненню ролі підпільного руху у національно-визвольній боротьбі українського народу та поглибленню розуміння складних трансформаційних процесів, що відбувалися у південних регіонах України в умовах тоталітарного режиму.

Розділ 2.

ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПІДПІЛЛЯ НА ПІВДНІ

2.1. Соціально-політична ситуація в Південній Україні напередодні та під час Другої світової війни

Формування українського націоналістичного підпілля на території Південної України в роки Другої світової війни та у повоєнний період слід розглядати як складний соціально-історичний феномен, детермінований сукупністю взаємопов'язаних політичних, соціально-економічних, етнодемографічних та ідеологічних чинників, що сформувалися в умовах трансформації державної влади та суспільних інституцій у першій половині ХХ ст. Південний регіон України, до складу якого входили Одеська, Миколаївська, Херсонська та Запорізька області, вирізнявся специфічною моделлю суспільного розвитку, зумовленою його стратегічним геополітичним положенням, високим рівнем урбанізації, розвиненою транспортно-комунікаційною інфраструктурою та поліетнічним складом населення, що в сукупності визначало особливості соціальної мобільності, політичної лояльності та формування суспільних настроїв у регіоні.

Важливим чинником, що вплинув на становлення підпільного руху в південних областях України, стали процеси політичної дестабілізації та військово-адміністративних трансформацій, пов'язаних із початком німецько-радянської війни та встановленням окупаційного режиму. Зміна владних структур, руйнування традиційних механізмів управління та загострення соціально-економічних проблем сприяли активізації різних форм політичної діяльності, зокрема підпільної боротьби, спрямованої на мобілізацію населення та поширення націоналістичної ідеології. У цих умовах підпільні організації були змушені адаптувати свої методи діяльності до специфіки регіону, використовуючи можливості міського середовища, транспортних вузлів і портових центрів для встановлення каналів зв'язку, конспірації та поширення інформаційних матеріалів.

Суттєвий вплив на формування підпільних структур справляли також етнодемографічні особливості Півдня України, де поряд із українським населенням проживали значні групи росіян, євреїв, болгар, німців, греків та представників інших етнічних спільнот. Така поліетнічність зумовлювала складний характер міжнаціональних взаємин, різноманітність політичних орієнтацій і неоднорідність рівня підтримки підпільного руху серед місцевого населення. Водночас наявність розгалуженої мережі промислових підприємств, портів і залізничних комунікацій створювала сприятливі умови як для поширення підпільної діяльності, так і для ефективного контролю з боку окупаційних і радянських каральних органів, що істотно впливало на масштаби та характер функціонування підпільних осередків.

Отже, формування українського націоналістичного підпілля на території Південної України було результатом складної взаємодії регіональних соціально-економічних, політичних та демографічних процесів, які визначали специфіку розвитку підпільного руху в умовах воєнних потрясінь і післявоєнної стабілізації радянського режиму. Усвідомлення цієї багатофакторності дозволяє більш повно реконструювати механізми організації підпільних мереж, зрозуміти причини їхньої різної ефективності в окремих регіонах та оцінити роль підпільного руху у ширшому контексті національно-визвольної боротьби українського народу середини ХХ століття.

У міжвоєнний період зазначені території стали об'єктом інтенсивної реалізації радянської модернізаційної політики, що включала форсовану індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, адміністративно-територіальні реформи та ідеологічну уніфікацію суспільства. Зазначені процеси супроводжувалися глибокими соціальними трансформаціями, руйнуванням традиційних форм господарювання та системи соціальних відносин, а також застосуванням репресивних механізмів державного контролю [12 с. 234].

Ще на початковому етапі становлення більшовицького режиму було визначено пріоритети державної політики, спрямовані на зміцнення нової влади

будь-якими засобами, що фактично легітимізувало використання насильства як інструменту політичної боротьби. Відразу після революційних подій 1917 р. система радянського права формувалася на основі декретів центральних органів влади та рішень місцевих рад, які регламентували діяльність органів управління та встановлювали механізми боротьби з політичною опозицією. У цей період було закладено підвалини функціонування карально-репресивного апарату, покликаного забезпечити стабільність нової політичної системи та придушити будь-які прояви незгоди з її політикою [26 с.123].

Ще до остаточного утвердження більшовицької влади після Жовтневого перевороту 1917 р. В. І. Ленін окреслив фундаментальні засади функціонування нової державної системи, наголошуючи на доцільності застосування будь-яких засобів, здатних забезпечити її стабільність і консолідацію, сформулювавши принцип, відповідно до якого «... етично все, що служить її укріпленню і зміцненню». Саме цей ідеологічний постулат значною мірою визначив спрямованість законодавчої політики радянської держави та зумовив формування специфічної правової моделі, що поєднувала нормативні акти з практикою позасудових заходів впливу. У початковий період існування радянської влади, безпосередньо після революції 1917 р. і до кінця 1918 р., провідними джерелами радянського права виступали декрети Всеросійських з'їздів Рад, Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК), Військово-революційного комітету (ВРК), Ради Народних Комісарів (РНК), накази народних комісарів, а також постанови й рішення місцевих рад, які регламентували основні напрями політичного управління та діяльність органів державної влади [27 с. 78].

Характерною ознакою правової політики раннього більшовицького режиму стало запровадження нових категорій політичної відповідальності, що відображало прагнення влади до інституціоналізації механізмів боротьби з опозиційними силами. Зокрема, у декреті Ради Народних Комісарів від 28 листопада 1917 р. «Про арешт вождів громадянської війни проти революції» було офіційно введено термін «ворог народу», який у подальшому

перетворився на універсальний інструмент правового та адміністративного переслідування осіб, підозрюваних у нелояльності до існуючого політичного режиму. Водночас інструкція Народного комісаріату юстиції від 19 грудня 1917 р. «Про революційний трибунал», спираючись на ідеологічні засади більшовицької влади, встановлювала, що «міру покарання революційний трибунал встановлює, керуючись обставинами справи і велінням революційної совісті», що фактично створювало передумови для широкого тлумачення правових норм і санкціонувало застосування позасудових форм покарання [40 с. 123].

Попри декларування гуманістичних принципів нової влади, одним із перших нормативних актів II Всеросійського з'їзду рад став декрет про скасування смертної кари, запровадженої урядом О. Керенського. Однак уже впродовж короткого проміжку часу цей вид покарання був фактично відновлений, що засвідчувало суперечливість офіційної політики та її залежність від політичної доцільності. Так, у інструкції Ради Народних Комісарів від 8 січня 1918 р. «Про створення батальйонів для риття окопів із складу буржуазного класу чоловіків і жінок під наглядом червоногвардійців» прямо передбачалася можливість «розстрілу на місці злочину» контрреволюційних агітаторів, які чинять опір, що фактично легітимізувало застосування крайніх форм покарання без належних судових процедур [37 с. 342].

Паралельно з формуванням нормативно-правових засад функціонування радянської держави розгорталася створення спеціалізованих інституцій, покликаних забезпечити реалізацію політики боротьби з політичною опозицією та утвердження монополії більшовицької влади. Уже 21 листопада 1917 р. за пропозицією Ф. Дзержинського при Петроградському військово-революційному комітеті була утворена комісія по боротьбі з контрреволюцією, до складу якої увійшли М. Скрипник, І. Флеровський, Г. Благонравов, А. Галкін і В. Трифонов. Аналогічні слідчо-юридичні структури та штаби боротьби з контрреволюцією почали формуватися і на місцях при військово-революційних

комітетах, що свідчило про поступове створення розгалуженої системи політичного контролю та централізованого управління репресивною діяльністю [12 с. 234].

Визначальним етапом інституціоналізації репресивного механізму стало прийняття 7 грудня 1917 р. постанови Ради Народних Комісарів РСФРР про утворення Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК), на яку покладалося завдання «перепиняти і ліквідувати всі контрреволюційні та саботажницькі спроби і дії по всій Росії, від кого б то вони не йшли, і віддавати до суду революційного трибуналу всіх саботажників і контрреволюціонерів». Інструктивні матеріали уряду радянської Росії та органів ВЧК поширювалися і на територію України, де відповідні інституції лише формувалися, поступово охоплюючи всі рівні адміністративного управління та створюючи підґрунтя для функціонування системи політичного нагляду [13, с.231].

У подальшому розвиток радянської державності супроводжувався систематичним застосуванням політичних репресій, які, за висновками сучасної української історіографії, не обмежувалися окремими часовими межами, а фактично супроводжували весь період існування радянського режиму. На різних історичних етапах насильство набувало різноманітних форм — від відкритого використання військової сили до адміністративних та ідеологічних механізмів контролю над суспільством. У цьому контексті український історик Т. Гунчак визначав політику «червоного терору» як одну з найтрагічніших сторінок історії українського народу, пов'язану з масовими репресіями, насильницькою колективізацією, штучно створеними голодоморами 1932–1933 та 1946–1947 рр., переслідуванням національної інтелігенції, ліквідацією Української греко-католицької церкви, примусовими депортаціями населення та посиленням політичного, економічного й ідеологічного тиску [12, с.17].

У перші місяці утвердження радянської влади на території України формування системи державного управління відбувалося в умовах пріоритетності репресивних механізмів, спрямованих на придушення опору

новому політичному режиму та забезпечення його інституційної стабільності. Боротьба з кримінальністю й політичною опозицією фактично інтегрувалася в єдину систему адміністративно-каральних заходів, що набували характеру універсального інструмента соціального контролю. Так, Одеська рада прямо декларувала застосування позасудових форм покарання, зазначаючи: «Віднині пійманий на місці злочину розстрілюється тут же, пійманий під час облави розстрілюється без суду і слідства», що засвідчувало нормативну легітимацію насильницьких методів підтримання правопорядку [10].

Репресивна політика радянської влади поширювалася і на економічну сферу, зокрема в межах так званої «боротьби за хліб», яка супроводжувалася широким використанням каральних санкцій щодо населення. У телеграмі Народного секретаріату Одеської ради від 20 лютого 1918 р. підкреслювалося: «Всі приховувачі-спекулянти підлягають арешту та відданню до революційного суду як вороги народу та революції і каратимуться з усією суворістю аж до конфіскації всього майна та віддання на примусові роботи», що відображало тенденцію до поєднання економічної політики з примусовими адміністративними заходами. Аналогічно у фінансовій сфері під загрозою «віддання до суду революційного трибуналу» здійснювалося стягнення податків із підприємств, що свідчило про використання кримінально-репресивних інструментів як засобу фіскального регулювання [10, с.12].

Інституціоналізація репресивно-карального апарату відбувалася шляхом створення спеціалізованих органів державної безпеки, зокрема відповідно до декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. «Про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії», який започаткував формування централізованої системи боротьби з контрреволюцією. Подальше розширення її функцій було закріплено затвердженням у травні 1919 р. Раднаркомом УСРР «Положенням про особливий відділ при Всеукраїнській надзвичайній комісії», що передбачало координацію «мережі особливих відділів і пунктів, спрямування діяльності агентури за кордоном, а також на зайнятих іноземними військами та білогвардійською армією територіях», чим

забезпечувалося включення каральних структур до військово-політичного механізму держави [10, с.12].

Подальша централізація репресивної системи була пов'язана зі створенням наприкінці 1919 р. при Всеукраїнському революційному комітеті Центрального управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами, що означало завершення формування єдиного карального апарату. Його діяльність значною мірою визначалася постановою ЦК ВКП(б) від 22 червня 1919 р., яка зобов'язувала партійні органи посилити репресії проти буржуазії та забезпечити функціонування органів «червоного терору» як збройної сили партії. Водночас у постанові Всеукраїнського революційного комітету від 2 лютого 1920 р. «Про застосування вищої міри покарання — розстрілу до активних контрреволюціонерів на Україні» наголошувалося, що в умовах тривалого збройного протистояння влада «не може зупинитися ні перед якими заходами аж до застосування системи червоного терору», що засвідчувало остаточне закріплення репресивної моделі державного управління [6].

Характерною рисою соціально-політичної еволюції радянського суспільства у першій половині 1920-х років стало інтенсивне формування нормативно-правових засад функціонування централізованої державної системи, у межах якої правові механізми дедалі більше виконували функцію інструмента політичного контролю. У цьому контексті 1922 р. позначив початок другого етапу кодифікації радянського кримінального законодавства, спрямованого на уніфікацію правових норм союзних республік шляхом покладення в основу їх кримінальних кодексів положень Кримінального кодексу РСФРР. Одним із важливих елементів цієї правової моделі стало закріплення інституту поразки в цивільних правах як форми соціально-правового впливу на населення [8, с.54].

Посилення адміністративно-репресивних функцій держави проявилось у прийнятті 10 серпня 1922 р. декрету ВЦВК «Про адміністративне вислання», що передбачав можливість примусового переміщення осіб, визначених владою

як контрреволюційно налаштовані, за межі країни або до віддалених районів строком до трьох років, фактично легітимізуючи застосування позасудових заходів соціальної ізоляції. Систематизація кримінально-правових норм була здійснена у Кримінальному кодексі УСРР 1922 р., який, будучи концептуально побудованим на основі відповідного кодексу РСФРР, визначав основні принципи кримінальної відповідальності та створював правові підстави для застосування заходів соціального захисту щодо осіб, визнаних соціально небезпечними [12, с. 231].

Подальше інституційне зміцнення репресивної системи відбулося після прийняття постанови політбюро ЦК КП(б)У від 22 лютого 1924 р. «Про виконання вироків до вищої міри покарання», відповідно до якої виконання смертних вироків було покладено на органи Державного політичного управління (ДПУ), що остаточно закріплювало їхню роль як ключового інструмента державного примусу. Наступним етапом розвитку кримінального законодавства стало прийняття 8 червня 1927 р. нового Кримінального кодексу, розробленого відповідно до загальносоюзних «Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», який суттєво розширив сферу криміналізації суспільних відносин. У статті 4 цього кодексу злочин визначався як «кожна чинність або нечинність, що загрожує радянському ладові або ламає правовий порядок, що його завела влада робітників і селян на перехідний до комуністичного ладу період часу», що створювало широкі можливості для довільного тлумачення правових норм. Водночас відбулося істотне розширення переліку злочинів, за які передбачалася вища міра покарання: якщо у кодексі 1922 р. їх налічувалося 27, то у редакції 1927 р. – уже 46. Особливо репресивний характер мала стаття 54 Кримінального кодексу, яка містила 18 підпунктів щодо контрреволюційних злочинів і передбачала визнання засудженого «ворогом трудящих», причому у 12 випадках допускалося застосування вищої міри покарання [12, с.312].

Важливим інструментом розширення практики кримінального переслідування стало запровадження принципу аналогії закону, відповідно до

якого у разі відсутності прямих норм щодо певного правопорушення покарання або інші заходи соціального захисту могли визначатися за аналогією з найбільш подібними статтями кодексу. На практиці цей принцип використовувався каральними органами як засіб розширення сфери репресій, допускаючи застосування санкцій навіть щодо осіб, які формально не вчиняли злочину, але визнавалися соціально небезпечними внаслідок «зв'язку із злочинним середовищем та попередньою злочинною діяльністю» [12, с.342].

Суттєвим розширенням сфери кримінальної відповідальності стало також запровадження норми про відповідальність за недонесення про державний злочин, згідно з якою «недонесення про те, що готується і здійснено контрреволюційний переворот, несе за собою позбавлення волі на строк не менш як 6 місяців». Кодекс установив нижню межу віку кримінальної відповідальності на рівні 12 років, що призвело до значного зростання кількості неповнолітніх серед ув'язнених; зокрема, у 1927 р. особи віком від 16 до 24 років становили 48 % від загальної кількості засуджених у СРСР [12, с.342].

Отже, упродовж 1922–1928 рр. відбулося послідовне розширення правових механізмів обмеження політичних і громадянських прав населення, що супроводжувалося прийняттям значної кількості нормативних актів кримінально-правового характеру. Так, лише протягом двох років після введення в дію Кримінального кодексу УСРР 1927 р. було ухвалено 56 законодавчих актів, що свідчило про цілеспрямовану підготовку нормативної бази для подальшого розгортання масштабних репресивних практик, які визначали характер соціально-політичної ситуації в Україні у міжвоєнний період.

Початок політики суцільної колективізації наприкінці 1920-х років ознаменував собою не лише черговий етап соціально-економічної модернізації радянської держави, але й глибоку структурну перебудову аграрного сектору, що супроводжувалася посиленням адміністративно-репресивного тиску на сільське населення та радикальним переформатуванням усталених форм господарювання. У 1929 р. курс на суцільну колективізацію було офіційно

проголошено як стратегічний напрям соціалістичного будівництва, що поширився як на територію СРСР загалом, так і на Українську СРР, причому в південних регіонах республіки, де переважали товарні зернові господарства та інтенсивні форми землеробства, ця політика набула особливо конфліктного характеру, оскільки безпосередньо зачіпала економічні інтереси найбільш продуктивних верств селянства та підривала матеріальні основи їх господарської самостійності. Показовим є те, що ще до формального розгортання кампанії колективізації в південних областях УСРР було здійснено масштабні превентивні репресивні заходи, внаслідок яких, за неповними даними, було заарештовано близько 27 тис. селян, що фактично свідчило про випереджальний характер державної політики, спрямованої на нейтралізацію потенційних осередків соціального опору та створення умов для безперешкодного впровадження нових організаційно-господарських форм. Застосування кримінально-правових норм, зокрема статей 56–58, 107 КК УСРР, а також статті 54, за якою було засуджено близько 2,6 тис. осіб, перетворювало правову систему на інструмент економічного та соціального регулювання, оскільки криміналізація господарської діяльності фактично означала підпорядкування виробничих процесів адміністративним директивам держави, що, у свою чергу, призводило до зниження ефективності сільськогосподарського виробництва та дестабілізації локальних економічних зв'язків [13, с.134].

Особливої інтенсивності репресивна політика набула на початку 1930 р., коли політбюро ЦК ВКП(б) розробило комплексну каральну акцію проти так званих «куркулів», яка передбачала масове виселення селянських господарств до районів Крайньої Півночі та Північного Уралу, що фактично означало примусове вилучення значної частини трудових і матеріальних ресурсів із аграрної економіки південних областей України. Ухвалення постанов ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про заходи щодо розкуркулення селян» від 3 липня 1929 р. та «Про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське» від 13 серпня 1929 р., а також постанов ЦВК і РНК СРСР «Про ліквідацію оренди

землі і боротьбу з куркульством» від 1 лютого 1930 р. і «Про єдиний сільськогосподарський податок на куркулів» від 28 грудня 1930 р., засвідчувало формування цілісного нормативного комплексу, спрямованого на ліквідацію економічної автономії селянських господарств і концентрацію ресурсів у руках держави, що в умовах аграрно орієнтованих південних регіонів призводило до різкого скорочення виробничих можливостей сільського господарства та підризу традиційної системи товарного землеробства [12, с.366].

Не менш показовим у цьому контексті є обіжник Наркомзему УСРР «Про ліквідацію заможних господарств у районах суцільної колективізації і утворення переселенських виселків для розкуркулених селян», який передбачав не лише конфіскацію майна та депортацію селянських родин, але й організаційне оформлення нової системи розселення населення, що супроводжувалося руйнуванням соціально-демографічної структури сільських громад і формуванням дефіциту робочої сили в ключових аграрних районах Півдня України. У результаті масових виселень і примусового вилучення господарських ресурсів відбулося порушення виробничого циклу, скорочення посівних площ і зниження рівня аграрної продуктивності, що спричинило загострення продовольчих проблем і підвищення соціальної напруженості серед населення.

Із розгортанням Другої світової війни радянське партійно-державне керівництво здійснило різку переорієнтацію внутрішньої політики на мобілізаційно-командні засади управління, що передбачали максимально швидке залучення трудових ресурсів до виконання оборонно-промислових завдань і водночас істотне звуження сфери соціально-економічної автономії населення. Обмеженість часових можливостей для підготовки до масштабного воєнного протистояння, а також потреба у форсованому нарощуванні виробничого потенціалу оборонної промисловості зумовили формування нормативно-правової системи, яка поєднувала економічні стимули з механізмами адміністративного примусу, фактично перетворюючи трудову дисципліну на одну з ключових складових державної безпеки. За цих умов

сталінська модель соціалістичного господарювання не передбачала альтернативних шляхів реалізації економічної політики, окрім подальшого посилення репресивного законодавства та використання підневільної праці ув'язнених системи ГУЛАГу, що дозволяло компенсувати дефіцит робочої сили і водночас забезпечувати виконання стратегічно важливих виробничих програм [16, с.44].

Особливо виразним проявом цієї тенденції стало прийняття у 1940 р. низки указів Президії Верховної Ради СРСР, які за своєю суттю відтворювали мобілізаційні механізми воєнного часу ще до офіційного вступу країни у збройний конфлікт, тим самим формуючи передумови для функціонування економіки в режимі постійної надзвичайності. Зокрема, указ від 10 лютого 1940 р. «Про заборону продажу, обміну і відпуску на сторону обладнання і матеріалів і про відповідальність по суду за ці незаконні дії», а також указ від 10 липня 1940 р. «Про відповідальність за випуск недоброякісної чи некомплектної продукції і за недотримання обов'язкових стандартів промисловими підприємствами», які передбачали покарання у вигляді позбавлення волі строком від 5 до 8 років, фактично розширювали сферу кримінально-правового регулювання виробничої діяльності та створювали ситуацію, за якої будь-яке технологічне порушення могло трактуватися як загроза державним інтересам. У промислово розвинених центрах Півдня України - насамперед в Одесі, Миколаєві та Запоріжжі, де функціонували суднобудівні, машинобудівні й металургійні підприємства, - це призводило до формування атмосфери правової невизначеності й постійного адміністративного тиску на виробничі колективи, що, з одного боку, підвищувало рівень формальної дисципліни, а з іншого - спричиняло зниження ініціативності працівників і гальмування технологічних новацій [20, с.34].

Подальша ескалація мобілізаційної політики відбулася після ухвалення 26 червня 1940 р. указу «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і організацій», який фактично ліквідував

можливість вільної зміни місця праці та закріплював робітника за конкретним підприємством у напівмілітаризованому режимі трудової повинності. Така система, що залишалася чинною до 25 квітня 1956 р., істотно трансформувала соціально-економічну структуру міст Півдня України, оскільки обмеження мобільності робочої сили сприяло стабілізації кадрового складу підприємств, але водночас поглиблювало дисбаланси на ринку праці, зменшувало можливості соціального просування населення і формувало залежність працівників від адміністративних органів управління [12, с.370].

Не менш важливим елементом цієї політики стали укази від 17 липня 1940 р. «Про заборону самовільного залишення роботи трактористами і комбайнерами, що працювали в машинно-тракторних станціях», а також від 10 серпня 1940 р. «Про розгляд народними судами справ про прогули і самовільне залишення підприємств і організацій без участі народних засідателів» і «Про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві і за хуліганство», які істотно розширювали сферу криміналізації повсякденних трудових відносин. У сільськогосподарських районах Півдня України, де функціонування колективних господарств значною мірою залежало від роботи машинно-тракторних станцій, такі заходи посилювали контроль держави над аграрним сектором і сприяли зростанню адміністративної залежності селянства, що, у свою чергу, впливало на продуктивність праці та ефективність господарювання, оскільки примусовий характер трудових відносин знижував мотивацію до роботи й стимулював приховані форми соціального опору [26, с.123].

Суттєвим компонентом мобілізаційної економіки стало ухвалення закону «Про державні трудові резерви СРСР» від 2 жовтня 1940 р., відповідно до якого молодь фактично підлягала обов'язковому залученню до системи фабрично-заводського навчання, що дозволяло державі оперативно формувати резерв кваліфікованих робітників для промисловості та транспорту, але водночас порушувало традиційні соціальні зв'язки сімей і громад. Для регіонів Півдня України, де значна частина населення була зайнята в портовому господарстві,

суднобудуванні та аграрному виробництві, така практика означала поступову мілітаризацію соціально-економічного життя і підпорядкування трудових ресурсів стратегічним потребам держави, що супроводжувалося посиленням соціальної напруженості та зміною повсякденних моделей поведінки населення [26, с.134].

Таким чином, напередодні воєнних подій 1941 р. у соціально-політичному просторі Півдня України сформувалася специфічна модель суспільних відносин, у межах якої економічна діяльність населення дедалі більше регламентувалася державними директивами, а правові норми виконували функцію інструмента мобілізації та контролю, що забезпечувало концентрацію ресурсів для потреб оборони, але одночасно створювало передумови для поглиблення соціально-економічної напруженості та зниження рівня життєвої стабільності населення регіону.

Отже, соціально-політичний розвиток Півдня України у міжвоєнний період характеризувався утвердженням адміністративно-командної системи управління, що супроводжувалася посиленням репресивних механізмів і мілітаризацією економічного життя. Проведення колективізації, розкуркулення, централізації виробництва та запровадження жорсткої трудової дисципліни зумовило глибоку трансформацію соціальної структури регіону та встановлення системи посиленого державного контролю над населенням і господарською діяльністю.

Специфіка південних областей України як важливого аграрно-промислового і транспортного регіону сприяла особливо інтенсивному впровадженню мобілізаційних заходів, що поєднували економічні функції з елементами адміністративного примусу. У результаті сукупність соціально-економічних і політико-правових змін кінця 1920-х — початку 1940-х років сформувала умови підвищеної соціальної напруженості та визначила особливості соціально-політичної ситуації на Півдні України напередодні Другої світової війни.

2.2 Поширення ідей ОУН та створення перших осередків

Інституційне оформлення українського націоналістичного руху як цілісної політичної організації відбулося внаслідок проведення Першого Великого збору Організації українських націоналістів, що тривав упродовж 28 січня – 3 лютого 1929 р. і набув значення засадничого етапу конституювання нової політичної сили під проводом Євгена Коновальця. У межах цього репрезентативного форуму було здійснено концептуалізацію ідеологічних настанов, формалізацію стратегічних програмних орієнтирів та структурну інституціоналізацію організаційного механізму, покликаною забезпечити централізовану координацію діяльності націоналістичного підпілля в умовах територіальної роз'єднаності українських земель і різноманітності політичних режимів, у межах яких вони функціонували.

Проведення цього зібрання стало логічним результатом попереднього етапу розвитку українського націоналістичного руху, що характеризувався консолідацією низки політичних і військових середовищ, зокрема колишніх учасників визвольних змагань 1917–1921 рр., представників Української військової організації та молодіжних націоналістичних угруповань, які діяли на території Західної України та в еміграції. Саме необхідність вироблення єдиної політичної стратегії, координації підпільної діяльності та формування чіткої організаційної вертикалі управління зумовила скликання загальнонаціонального представницького органу, покликаною узгодити ідеологічні засади руху та визначити перспективи його подальшого розвитку в умовах посилення репресивної політики державних режимів щодо українського національного руху.

Особливого значення набуло ухвалення на цьому зібранні програмних документів, які визначили ідеологічні засади діяльності організації, принципи внутрішньої дисципліни, методи політичної боротьби та напрями організаційної роботи серед різних соціальних верств населення. Було сформовано центральні керівні органи, розроблено систему підпорядкування місцевих осередків та визначено механізми конспіративної діяльності, що

дозволило забезпечити функціонування організації в умовах постійного політичного контролю та переслідування з боку державних структур. Таким чином, інституційна структуризація руху сприяла перетворенню розрізнених націоналістичних ініціатив на відносно цілісну політичну систему, здатну діяти у складному міжнародному та внутрішньополітичному середовищі міжвоєнної Європи.

Отже, Перший Великий збір Організації українських націоналістів 1929 р. став ключовим етапом формування організаційної ідеології та управлінської моделі українського націоналістичного руху, заклавши підвалини його подальшого розвитку та розгортання підпільної діяльності в різних регіонах українських земель. Його рішення визначили не лише структурні параметри функціонування організації, але й стратегічні напрями національно-визвольної боротьби, що в подальшому справило суттєвий вплив на еволюцію українського політичного руху упродовж ХХ століття.

Визначальним змістовим компонентом програмної платформи організації стало проголошення пріоритету державницької ідеї як системоутворювального чинника національного руху, що передбачало реалізацію комплексу взаємопов'язаних політичних, пропагандистських та організаційних заходів, спрямованих на мобілізацію людського потенціалу та формування відповідного ідеологічного середовища серед населення українських територій. У цьому контексті діяльність ОУН набувала характеру багатовимірного процесу, що поєднував елементи політичної боротьби, ідеологічної індоктринації та організаційної інтеграції різних соціальних груп у межах єдиного національно-визвольного проєкту [27, с.45].

Водночас географічна локалізація основних осередків організації у міжвоєнний період переважно в західноукраїнському регіоні не обмежувала стратегічних намірів її керівництва щодо поширення організаційного впливу на інші частини України. Кардинальні зміни військово-політичної кон'юнктури, спричинені початком німецько-радянської війни, створили передумови для інтенсифікації експансії організаційних структур ОУН у центральні, східні та

південні області, де соціально-політична дестабілізація та трансформація владних інституцій відкривали нові можливості для розбудови підпільної мережі [34, с.5].

Реалізація зазначених стратегічних настанов була забезпечена шляхом формування спеціалізованих мобільних підрозділів — так званих похідних груп, функціонування яких передбачало здійснення комплексної організаційно-пропагандистської діяльності на нових територіях. Представники цих структур, діючи в умовах воєнної нестабільності та адміністративної реорганізації регіонів, цілеспрямовано концентрували свою діяльність у великих промислових і адміністративних центрах, де шляхом поступового формування локальних організаційних осередків, поширення ідеологічних настанов та налагодження мережі соціальних контактів із місцевим населенням забезпечували інституційне закріплення націоналістичного підпілля, що, своєю чергою, створювало передумови для системного проникнення ідей ОУН у суспільно-політичний простір регіонів Півдня України [40, с.97].

У контексті трансформацій адміністративно-територіального устрою, зумовлених запровадженням окупаційної моделі управління на захоплених територіях, до складу губернаторства Трансністрія було інкорпоровано значний просторовий масив південно-західних українських земель, який охоплював південні райони Вінницької області, західні території Миколаївщини, усю Одеську область у межах її тогочасної адміністративної конфігурації, а також окремі лівобережні райони Молдавської РСР. Територіально-адміністративна конфігурація цього утворення визначалася, зокрема, проходженням його західної межі по умовній демаркаційній лінії Могилів-Подільський – Бар – Жмеринка, тоді як функції адміністративного центру на початковому етапі здійснював Тирасполь, однак уже з 17 жовтня 1941 р. ці функції було передано Одесі, що відображало посилення її ролі як ключового управлінського та логістичного осередку в системі окупаційної адміністрації [42, с.102].

У межах розгортання організаційно-політичної діяльності українського націоналістичного підпілля особливого значення набуло місто Вінниця, яке

поступово трансформувалося у стратегічний центр концентрації кадрових і організаційних ресурсів похідних груп ОУН та виконувало функції своєрідного транзитно-комунікаційного вузла, через який здійснювалося поетапне просування націоналістичних структур у напрямку південних регіонів. Саме з цього організаційного плацдарму розпочалося системне проникнення перших груп представників ОУН(б) на територію Трансністрії, що вже наприкінці серпня 1941 р. набуло інституційного оформлення у вигляді створення первинного організаційного осередку в Могилеві-Подільському — одному з перших локальних центрів формування мережі націоналістичного підпілля в регіональному просторі Півдня України. Паралельно із зазначеними процесами четверта підгрупа Південної похідної групи ОУН(б), очолювана Зеноном Литвинком («Луженком»), була спрямована до Одеської області, де відбулося поетапне формування підпільної інфраструктури, зорієнтованої на поширення націоналістичної ідеології, консолідацію локального активу та поступове інституційне закріплення організаційної присутності [30, с. 161].

Натомість просування представників ОУН(м) у південному напрямку характеризувалося відмінною логікою організаційно-тактичних дій, що відображало специфіку їхнього політичного позиціонування та обрану модель діяльності. Так, група під керівництвом Олександра Пулюя та Ореста Масікевича, обминувши територію Трансністрії як проміжний етап організаційного просування, 18 серпня 1941 р. прибула до німецько-контрольованого Миколаєва, який у подальшому став відправним пунктом для розгортання локальних осередків на території південного макрорегіону. Водночас окремі представники цього крила все ж проникли на територію Трансністрії, однак масштаби їхньої діяльності залишалися обмеженими, що істотно звужувало потенціал формування стабільної організаційної мережі та знижувало рівень інституційної присутності ОУН(м) у регіоні [16, с.23].

Характерною ознакою початкової фази функціонування обох відгалужень ОУН на південних територіях була відсутність відкритого конфронтаційного протистояння між ними, що значною мірою пояснювалося як спільністю

стратегічної мети – відновлення української державності, – так і об’єктивною необхідністю ситуативної координації дій у складних умовах військово-політичної нестабільності та адміністративної трансформації регіону. Показовим у цьому контексті є епізод 9 вересня 1941 р., коли троє представників групи ОУН(м), прибувши зі Жмеринки до Комінтернівського (нині Доброслав Одеської області), встановили контакт із членами групи ОУН(б), які тимчасово перебували на території радгоспу імені Кірова поблизу села Павлінка. У ході переговорного процесу з керівником ОУН в Одеській області Зеноном Литвинком було висловлено ініціативу щодо координації організаційних зусиль і ведення спільної боротьби за створення незалежної соборної Української держави, що свідчило про наявність прагматичних форм взаємодії на ранньому етапі розгортання підпілля [14, с. 123].

Разом із тим, упродовж 1941 р. учасникам похідних груп ОУН(м), які прибули до регіону, не вдалося забезпечити формування розгалуженої та функціонально стабільної мережі підпільних структур на території Трансністрії. Обмеженість кадрового потенціалу, короткотривалість перебування значної частини активістів, а також складність умов функціонування підпільних організацій в умовах окупаційного режиму істотно звузили можливості для інституційного закріплення цього крила організації на території Одеського регіону та суміжних районів Півдня України, що зумовило нерівномірність розвитку організаційних структур різних фракцій ОУН у межах зазначеного територіального простору [18, с.108].

Суттєве місце в процесі інституціоналізації організаційної мережі ОУН(м) на території Півдня України та в адміністративних межах губернатрства Трансністрія посідає діяльність Федора Крикуна - уродженця Одеського регіону, який на початку 1942 р. був залучений до реалізації стратегічного завдання зі створення та організаційного оформлення Одеського обласного проводу ОУН(м). Його поява в регіоні була не випадковою, а зумовлювалася цілеспрямованою кадровою політикою керівництва організації, орієнтованою на формування стабільних управлінських центрів підпільної

діяльності в ключових адміністративно-економічних осередках південного макрорегіону, що перебував у складних умовах окупаційного режиму та характеризувався високим рівнем соціальної мобільності населення. Із прибуттям до Одеси на початку лютого 1942 р. Ф. Крикун розгорнув комплекс заходів організаційно-інституційного характеру, спрямованих на створення дієздатної системи управління підпільною мережею ОУН(м) та формування її структурно-функціональної основи. Його діяльність охоплювала налагодження конспіративних каналів комунікації, формування кадрового активу та поступове впровадження програмно-ідеологічних засад організації в середовище місцевої інтелігенції, службовців адміністративних установ і освітніх закладів. Саме через інтеграцію цих соціальних груп до організаційного ядра підпілля забезпечувалося поступове укорінення «мельниківського» напрямку націоналістичного руху в регіональному соціально-політичному просторі [25, с.176].

Паралельно з формуванням внутрішньої структури обласного проводу здійснювалися заходи, спрямовані на територіальну експансію організаційного впливу ОУН(м), що передбачало створення первинних осередків у різних населених пунктах Півдня України та встановлення міжрегіональних зв'язків між підпільними групами. У цьому контексті Одеський обласний провід виступав не лише як адміністративно-координаційний центр, але й як інституційний механізм інтеграції локальних осередків у єдину організаційну систему, що забезпечувало відносну керованість підпільної діяльності в умовах постійної політичної нестабільності та обмежених ресурсних можливостей.

Водночас функціонування мережі ОУН(м) у регіоні відбувалося в умовах структурної конкуренції з іншими націоналістичними організаціями, передусім із осередками ОУН(б), які характеризувалися ширшим соціальним охопленням і більшими мобілізаційними можливостями. За таких обставин діяльність Ф. Крикуна була спрямована не лише на організаційне зміцнення власної мережі, а й на формування чіткої ідеологічної ідентичності «мельниківського» крила, що мало забезпечити його автономність у межах загального націоналістичного

руху та сприяти утвердженню власної моделі організаційного розвитку [11, с.34].

Таким чином, діяльність Федора Крикуна в Одесі на початковому етапі 1942 р. слід розглядати як один із ключових чинників інституційного оформлення регіональної структури ОУН(м) та створення базових організаційних передумов для поширення її впливу в соціально-політичному середовищі Півдня України. Попри обмеженість кадрового потенціалу, складність оперативних умов та постійну загрозу репресивних заходів з боку окупаційних і радянських силових структур, саме завдяки системній організаційній діяльності зазначеного діяча було закладено основу для функціонування мережі підпільних осередків, які забезпечували відтворення організаційної присутності ОУН(м) у регіоні та формували передумови для подальшого розвитку націоналістичного руху в південних областях України [20, с. 123].

Подальший розвиток організаційної структури ОУН(м) на території Півдня України був пов'язаний із переходом від етапу первинного формування обласного проводу до впровадження більш складних механізмів інституційного забезпечення підпільної діяльності, що передбачали створення власної матеріально-фінансової бази та удосконалення системи внутрішньої організаційної координації. У цьому контексті одним із пріоритетних напрямів діяльності Одеського обласного проводу стало ініціювання створення кооперативно-сільськогосподарського банку, який розглядався не лише як фінансовий інструмент акумуляції коштів, але й як важливий елемент легалізаційної інфраструктури організації в умовах окупаційного адміністративного середовища. Передбачалося, що саме через касові операції цієї установи формуватиметься фінансовий ресурс – так званий «грошовий фонд» обласного проводу, що забезпечував матеріально-технічну підтримку підпільної мережі та створював додаткові можливості для розширення її діяльності [23, с.29].

Водночас використання кооперативних структур мало ще один стратегічно важливий вимір, пов'язаний із забезпеченням мобільності членів організації та підтриманням комунікацій між окремими осередками. Під прикриттям службових відряджень працівники кооперативу отримували можливість здійснювати відносно вільне пересування територією, що істотно полегшувало встановлення контактів із місцевими активістами, поширення ідеологічних матеріалів і координацію діяльності підпільних груп у різних населених пунктах регіону. Така практика свідчила про поступове формування складної організаційної інфраструктури, яка поєднувала легальні та нелегальні форми діяльності й забезпечувала адаптацію підпільної мережі до специфічних умов функціонування в межах губернаторства Трансністрія [47, с.76].

З метою підвищення ефективності управління організаційною мережею та забезпечення її конспіративності керівництвом обласного проводу було запроваджено систему адміністративно-територіального поділу, відповідно до якої структура організації будувалася за принципом дрібних конспіративних осередків – так званих «п'ятірок» і «трійок», що становили базові елементи підпільної мережі. Така модель організаційної побудови дозволяла зберігати гнучкість і мобільність кадрового складу, мінімізувати ризики викриття у випадку арештів окремих членів організації та забезпечувати відносну автономність функціонування локальних осередків. Одночасно підтримання регулярного зв'язку з крайовим проводом ОУН(м) у Києві здійснювалося через спеціально визначеного зв'язкового на систематичній основі, що гарантувало інтеграцію регіональної структури до загальноорганізаційної системи управління та забезпечувало узгодженість стратегічних і тактичних рішень [21, с.145].

У процесі подальшого розгортання мережі ОУН(м) на території Одеси та суміжних районів значну увагу було приділено розширенню кадрової бази організації шляхом залучення представників різних соціально-професійних груп, насамперед діячів культурно-мистецького середовища, службовців адміністративних установ і працівників фінансових структур. Такий підхід

дозволяв не лише зміцнити організаційний потенціал підпілля, але й створити передумови для його глибшого проникнення в суспільне середовище регіону. Зокрема, у середині лютого 1942 р. до діяльності організації були залучені нові учасники, що свідчило про поступове формування локального кадрового ядра, здатного забезпечити функціонування міської структури ОУН(м).

Разом із тим розширення організаційної мережі відбувалося в умовах постійної загрози агентурного проникнення до середовища підпілля, що було характерною ознакою діяльності радянських спецслужб на території Півдня України. Наявність у структурі організації осіб, які підтримували контакти з органами державної безпеки, створювала додаткові ризики для її функціонування та вимагала посилення заходів конспірації й внутрішнього контролю. Така ситуація відображала складність оперативного середовища, в якому діяли осередки ОУН(м), і водночас засвідчувала, що процес розбудови підпільної мережі на Півдні України відбувався в умовах постійного протистояння з репресивними структурами радянської держави [21, с.145].

Отже, процес поширення ідей Організації українських націоналістів та формування перших організаційних осередків на території Південної України слід розглядати як складний багаторівневий феномен, зумовлений поєднанням військово-політичних трансформацій початкового періоду німецько-радянської війни, адміністративно-територіальних змін та активізації діяльності похідних груп націоналістичного руху. Саме в умовах руйнування попередніх владних інституцій і формування нової окупаційної системи управління створилися передумови для проникнення націоналістичної ідеології до регіонів Півдня України, які до цього часу перебували поза сферою системного впливу організаційних структур ОУН.

Розгортання діяльності похідних груп у 1941–1942 рр. стало визначальним чинником інституційного оформлення підпільної мережі в таких стратегічно важливих центрах, як Одеса, Миколаїв, Херсон і Запоріжжя. Саме ці міста, що виконували функції ключових транспортно-промислових вузлів і адміністративних центрів регіону, стали осередками концентрації

націоналістичного активу та базовими пунктами поширення ідеологічних засад організації серед місцевого населення. Важливу роль у цьому процесі відіграли представники місцевої інтелігенції, службовці адміністративних установ, працівники освітніх і культурних закладів, а також молодь, яка виступала найбільш мобільною соціальною групою, здатною до швидкого засвоєння і поширення національно-політичних ідей [24, с.47].

Характерною особливістю формування підпільної мережі на Півдні України була її відносна автономність від традиційних центрів націоналістичного руху в Західній Україні, що зумовлювало необхідність адаптації організаційних методів до специфічних соціально-економічних умов регіону. Південні області відзначалися високим рівнем урбанізації, значною часткою робітничого населення та багатонаціональним складом мешканців, що вимагало використання гнучких форм пропагандистської діяльності та створення конспіративних структур невеликого чисельного складу – так званих «трійок» і «п'ятірок». Така модель організаційної побудови дозволяла забезпечити відносну стійкість підпільної мережі в умовах постійного контролю з боку окупаційної адміністрації та спецслужб [24, с.47].

У межах Одеського, Миколаївського, Херсонського та Запорізького регіонів осередки ОУН виконували не лише пропагандистські функції, але й здійснювали організаційну діяльність, спрямовану на створення структур місцевого самоврядування, поширення інформаційних матеріалів, організацію культурно-освітніх заходів та формування системи внутрішніх комунікацій між окремими підпільними групами. Зокрема, у 1941–1942 рр. в Одесі було створено обласний провід ОУН(м), який координував діяльність низки локальних осередків у міських і сільських районах, тоді як у Запоріжжі та Миколаєві діяли підпільні групи ОУН(б), що поширювали націоналістичну літературу, організовували збори прихильників та налагоджували зв'язки з населенням прилеглих територій. Відомо також, що в окремих районах Херсонської області функціонували підпільні структури, які забезпечували

передачу інформації між різними осередками організації та підтримували зв'язок із керівництвом у центральних регіонах України.

Таким чином, поширення ідей Організації українських націоналістів і створення перших осередків на території Південної України стало важливим етапом розвитку націоналістичного руху, який відображав прагнення організації інтегрувати регіон до загальноукраїнського політичного простору. Незважаючи на обмежені кадрові ресурси, складні умови функціонування підпілля та постійний тиск репресивних структур, діяльність перших осередків ОУН у містах Одеса, Миколаїв, Херсон і Запоріжжя заклала організаційні передумови для подальшого розвитку націоналістичного підпілля та формування мережі політичного спротиву в південному регіоні України в роки Другої світової війни та повоєнний період.

Розділ 3.

СТРУКТУРА ТА СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ В 1944–1950-Х РОКАХ

3.1. Основні напрямки діяльності Підпілля

Розгортання діяльності підпільних структур українського націоналістичного руху на півдні України безпосередньо корелювало із загальноєвропейською воєнно-політичною трансформацією, спричиненою початком німецько-радянського збройного конфлікту влітку 1941 р., що зумовило активізацію організаційних заходів з боку Організація Українських Націоналістів обох її течій – бандерівської та мельниківської. У межах реалізації стратегічного завдання поширення націоналістичного руху на південні регіони України, насамперед на територію Трансністрії та міста Одеса, було скеровано спеціальні похідні групи, діяльність яких передбачала не лише формальне створення організаційних осередків, але й формування розгалуженої підпільної мережі, здатної забезпечити систематичну протидію окупаційній адміністрації. Уже до завершення 1941 р., відповідно до наявних документальних свідчень, ці групи змогли закласти інституційні основи підпільного руху в ряді південноукраїнських областей, що дозволяє розглядати цей період як початкову фазу організаційного становлення націоналістичного підпілля в регіоні. Водночас питання точного датування появи підпільних осередків у степових районах Півдня залишається предметом історіографічної дискусії: поряд із твердженнями про їх виникнення у лютому 1942 р., архівні матеріали румунських адміністративних органів фіксують присутність націоналістичних активістів на території Трансністрії вже в листопаді 1941 р., що свідчить про більш ранній початок організованої підпільної діяльності [15, с.5].

Організаційно-адміністративне оформлення підпільної мережі на півдні України здійснювалося відповідно до рішень керівних структур націоналістичного руху, які передбачали підпорядкування регіональних осередків спеціальному координаційному центру - Проводу Південних

Українських Земель, розташованому в Дніпропетровську, керівництво яким було покладено на Зиновія Матлу. У цьому контексті Одеса поступово перетворювалася на один із ключових організаційних вузлів підпільної діяльності, що виконувала функції регіонального центру координації, кадрового забезпечення та ідеологічного впливу. Саме на території Одеської області було створено систему з п'яти окружних проводів, які формували основу обласного проводу та забезпечували реалізацію стратегічного завдання — поступового залучення місцевого населення до визвольної боротьби шляхом формування локальних підпільних осередків. Така організаційна модель засвідчує, що одним із визначальних напрямків діяльності підпілля було не лише конспіративне розгортання мережі, але й її соціальне укорінення в місцевому середовищі, що передбачало підготовку власних кадрів і формування стійкої системи взаємодії з населенням [14, с.44].

Подальший розвиток підпільної мережі на території Одеси та прилеглих районів відбувався в умовах постійного адміністративного тиску з боку румунської влади, що спричинило значні кадрові втрати серед керівного складу окружних проводів і зумовило необхідність переходу до більш жорстких форм конспірації. Унаслідок репресивних заходів більшість членів окружних проводів із Очакова, Котовська, Комінтернівського та Андрієво-Іванівського районів була змушена зосередити свою діяльність саме в Одесі, яка фактично виконувала функцію центрального осередку підпільної роботи на території регіону. Водночас Голтський окружний провід зберіг можливість продовжувати діяльність без повної ліквідації організаційного складу, що свідчить про неоднорідність умов функціонування підпільних структур у різних адміністративно-територіальних одиницях. Надалі організаційна структура зазнала трансформації: замість окружних проводів було сформовано районні, що відображало прагнення підпілля адаптувати систему управління до реальних умов боротьби та забезпечити її більшу мобільність і стійкість. Показовим у цьому контексті є факт створення підпільних осередків у більшості українських сіл Голтського, Березівського, Ананьївського та

Балтського районів, що засвідчує доволі глибокий рівень проникнення підпільної мережі в соціальний простір регіону [15, с.6].

Одним із ключових напрямків діяльності підпілля в Одесі виступало налагодження стабільної системи комунікацій і зв'язку між окремими ланками організаційної структури, без чого функціонування регіональної мережі було практично неможливим. Якщо на початковому етапі діяльності підпільники діяли в умовах відсутності постійного зв'язку з вищими органами керівництва, то вже наприкінці 1941 р. було створено стабільні комунікаційні маршрути, зокрема через Варварівку – Миколаїв – Дніпропетровськ, а згодом через Вознесенськ – Кривий Ріг. Водночас контакти з центральним проводом у Галичині підтримувалися по лінії Одеса – Жмеринка, що забезпечувало інтеграцію одеського підпілля в загальноукраїнську мережу організації. Прибуття до Одеси Тараса Семчишина з метою керівництва обласним проводом стало додатковим свідченням підвищення ролі міста як стратегічного центру підпільної діяльності на півдні України [30, с.161].

Після завершення організаційного етапу становлення мережі підпілля в Одесі розгорнулася інтенсивна агітаційно-пропагандистська діяльність, спрямована на формування національно-політичної свідомості населення та утвердження ідеї створення незалежної Української держави. Румунські адміністративні органи, зокрема інспектор жандармерії Трансністрії Є. Броштяну, відзначали, що саме ця ідея становила центральний зміст пропагандистської роботи підпілля. Особливу увагу приділяли роботі серед соціальних груп, які володіли потенціалом інтелектуального впливу на суспільство – передусім учителів, представників інтелігенції та студентської молоді. Важливими засобами поширення ідеологічних настанов виступали друковані видання, зокрема газета «Вісті з Вінниці», а також радіомовлення, що забезпечувало регулярність інформаційного впливу на населення та сприяло розширенню підпільної мережі. Водночас, пропагандистська лінія ОУН зіткнулася з запереченням з боку місцевого населення, так в звітно-організаційному документі, про огляд становища південних українських

землях. 1942 р. маємо наступні свідчення: «...З різних розмов, на теми наших кличів і писаної пропаганди виявляється, що деякі друзі мають застереження відносно нашого ставлення до москалів. Один наш портовий робітник в Одесі спрещував мені свою думку відносно москалів, на мій погляд непозбавлену рації, так: «В наших кличах і писаній літературі ми не зазначаємо різко, що ми боремося лише проти москалів імперіалістів, цебто таких, що на українських землях хочуть бачити свою «Єдиную, невідлімую». Цей робітник впевнив мене, що серед москалів, які живуть в Україні, небагато є імперіалістів, і тому незручною пропагандою вони не потрібно відштовхують їх. Тому в нашій пропаганді треба різко відмежувати москалів – імперіалістів від москалів-неімперіалістів...» [9, с.435].

Характерною рисою функціонування підпільних структур у Одесі була також їхня роль як кадрового центру націоналістичного руху в регіоні. Ряди підпільників поповнювалися за рахунок колишніх вояків легіону «Роланд», а також активістів, направлених для підсилення з інших обласних проводів. Засновником українського націоналістичного підпілля в Одесі традиційно вважається Степан Боднарчук, директор українського драматичного театру, діяльність якого стала одним із перших прикладів організаційного оформлення підпільної роботи в місті. Помітну роль у розвитку підпільної мережі відіграли також Віктор Лісовський, який здійснював ідеологічний вплив на румунських військовослужбовців, поширюючи антигітлерівські настрої, та Семен Караванський - студент Одеського королівського румунського університету, який активно займався вербуванням нових членів організації з-поміж студентства. Саме університетське середовище стало одним із ключових осередків підпільної роботи, що підтверджується матеріалами органів радянської державної безпеки за 1944 р. [34, с.8].

Інституціоналізація підпільних структур Організація Українських Націоналістів на території Запоріжжя розпочалася у вересні 1941 р., коли до міста прибула похідна група «Південь», очолювана Зіновієм Матлою, яка налічувала близько тисячі осіб, спеціально підготовлених до функціонування в

умовах ворожого тилу та конспіративної роботи в системі окупаційного управління. Сам факт формування такого чисельно значного кадрового контингенту свідчить про заздалегідь продуманий характер організаційної стратегії, спрямованої на розгортання мережі підпільних осередків у промислово розвинених регіонах Подніпров'я. З метою забезпечення безпечного проникнення на територію, контрольовану німецькою адміністрацією, підпільники використовували різноманітні конспіративні механізми, серед яких провідне місце посідали підроблені документи, а також легенди про галичан, які нібито поверталися з радянського заслання, що засвідчує високий рівень підготовленості кадрів і наявність чітко організованої системи прикриття.

Прибуття похідних груп до Запоріжжя відбулося майже синхронно з встановленням німецького окупаційного режиму, що створило передумови для оперативного включення членів організації до адміністративних структур нової влади. Одним із ключових напрямків діяльності стало свідоме впровадження підпільників до органів окупаційної адміністрації, які активно комплектувалися представниками різних етнічних груп, включно з фольксдойчами, росіянами та українцями. Така тактика мала на меті не лише отримання інформації про діяльність окупаційної влади, але й створення умов для прихованого впливу на управлінські процеси, що дозволяло підпіллю забезпечувати власну життєздатність у складних умовах політичного контролю. Водночас твердження німецьких спецслужб щодо домінування в середовищі підпільників так званих «західників» не відображало реального стану речей, оскільки керівництво організації наполягало на органічному поєднанні досвіду активістів із Західної України з кадровим потенціалом місцевого населення, що сприяло швидкій адаптації підпільної мережі до регіональних соціальних умов [29, с.160].

Після налагодження організаційної діяльності на території Подніпров'я, яка охоплювала насамперед Запорізьку та Дніпропетровську області, більшість похідних груп використала цей регіон як стратегічний плацдарм для

подальшого просування на схід, передусім до Донбасу, що підтверджує транзитний характер функціонування підпільної мережі в Запоріжжі. Водночас сама присутність значної кількості підпільників у місті надавала йому статусу важливого координаційного центру, який забезпечував логістичну, інформаційну та кадрову підтримку поширення націоналістичного руху. Однак діяльність підпільних структур у Запоріжжі супроводжувалася значними втратами, спричиненими репресивною політикою німецької окупаційної адміністрації, яка розглядала будь-які прояви організованого українського руху як потенційну загрозу стабільності окупаційного режиму. Незважаючи на це, підпільникам вдавалося підтримувати функціонування мережі через систему своїх представників у місцевих органах влади, що свідчить про ефективність використання інфільтраційної тактики як одного з ключових напрямків діяльності [42, с.123].

Показником масштабності та організаційної зрілості підпільної мережі на території Запоріжжя стало існування значної кількості осередків, які після відновлення радянської влади були виявлені органами державної безпеки: за їхніми даними, йшлося приблизно про тридцять структурних одиниць і понад п'ятдесят активних учасників підпілля. Основним змістом діяльності цих осередків була систематична агітаційно-пропагандистська робота, спрямована на формування в населення уявлення про необхідність створення незалежної української держави та мобілізацію громадян до підтримки визвольного руху. Уже в 1942 р. представники окупаційної адміністрації фіксували випадки поширення серед населення закликів до боротьби за «незалежну Україну», що свідчить про ефективність пропагандистської діяльності та її здатність проникати в повсякденне життя місцевих громад [44, с.156].

Не менш важливим чинником функціонування підпільної мережі в Запоріжжі була наявність соціальної бази підтримки серед місцевого населення, значна частина якого складалася з розкуркулених селян та осіб, що зазнали соціально-економічних утисків у період радянської влади. Саме ця категорія населення виявляла підвищену готовність до співпраці з підпіллям,

розглядаючи націоналістичний рух як альтернативу існуючому політичному режиму. Таким чином, формування соціальної опори руху виступало одним із визначальних напрямків діяльності підпільних структур, оскільки забезпечувало їм кадрове поповнення та матеріальну підтримку [47, с.147].

Важливим осередком підпільної активності на території Запорізької області став Мелітополь, де функціонував окружний провід під керівництвом Курила-Кримчака, який координував діяльність підпільних груп у регіоні. У взаємодії з місцевими націоналістами діяли два партизанські загони на території Якимівського району, що свідчить про спроби поєднання організаційної та військової форм боротьби. Цей осередок мав у своєму розпорядженні озброєння та радіостанцію, розташовану в помешканні керівника підпілля, що забезпечувало оперативність зв'язку між окремими ланками організації та дозволяло здійснювати регулярне поширення антинімецьких листівок, спрямованих на популяризацію ідеї самостійної української держави [46, с.189].

Складним і суперечливим аспектом діяльності підпільних структур у регіоні були взаємини з радянськими партизанськими формуваннями, які на практичному рівні інколи передбачали співробітництво, але на рівні партійного керівництва категорично заперечувалися. Окремі випадки постачання зброї радянським загонам або спільних бойових дій свідчать про прагматичний характер взаємодії між різними антиокупаційними силами, однак подальші заборони контактів з боку більшовицьких структур демонструють політичну несумісність ідеологічних позицій сторін.

З огляду на стратегічне значення Подніпров'я як одного з ключових центрів визвольного руху, у регіоні діяли відомі керівники організації, серед яких особливе місце посідав Василь Кук, який із червня 1942 р. здійснював загальне керівництво підпільною діяльністю в краї. Після його переходу до керівництва загальноукраїнською мережею підпілля у 1943 р. управління осередками в Запорізькій, Луганській і Кримській областях було передано

Катерині Мешко, що забезпечило безперервність організаційного керівництва та стабільність функціонування підпільної системи [37, с.345].

Розгортання діяльності похідних груп Організація Українських Націоналістів на південному напрямку, зокрема на території Криму, було зумовлене стратегічним баченням керівництва організації, яке ще на початковому етапі німецько-радянської війни розглядало цей регіон як важливу сферу власного політичного та організаційного впливу. Відповідно до донесення агента СД від 31 грудня 1941 р., зі Львова до Криму було скеровано шість похідних груп революційної ОУН чисельністю близько сорока осіб, які підпорядковувалися Південному крайовому проводові в Дніпропетровську. Показовим є той факт, що лише один із членів цих груп був арештований під час переміщення до Криму, що свідчить про ефективність конспіративних механізмів функціонування підпілля на початковому етапі його діяльності в регіоні [37, с.175].

Спочатку німецька окупаційна адміністрація не приділяла належної уваги діяльності нечисленних підпільних груп, однак уже взимку 1941–1942 рр. політика щодо українського націоналістичного руху набула виразно репресивного характеру. Було розгорнуто систематичні каральні заходи, спрямовані на викриття та ліквідацію підпільних структур, до яких залучалися поліція, військова розвідка та органи СД. Унаслідок цих дій підпілля зазнало значних кадрових втрат, що підтверджується свідченнями історика Василя Вериги, який зазначав, що організація понесла відчутні втрати в Криму вже на початковому етапі боротьби. Зокрема, у грудні 1941 р. в Євпаторії був заарештований і згодом розстріляний гестапівцями провідник кримських українських націоналістів Іван Осадчук, а в лютому 1942 р. органи гестапо здійснили арешт чотирнадцяти членів джанкойської похідної групи на чолі з провідником Романом Бардахівським та його помічником - учителем Наконечним. У тому ж році німецькими каральними органами були знищені активні діячі підпілля Степан Ванкевич і Михайло Лобак, що засвідчує

системний характер репресивної політики окупаційної влади щодо націоналістичного руху [37, с.123].

Попри значні втрати, підпільна діяльність у Криму не припинилася. Уже в січні 1942 р. на території півострова з'явилися шість нових похідних груп, сформованих переважно з представників бандерівського крила організації, які походили з Галичини або Правобережної України. Кожна з цих груп налічувала в середньому по шість осіб і мала на меті створення стабільної підпільної мережі, здатної забезпечити політичну мобілізацію населення. Однак, за оцінками дослідника Володимира Косика, підтримка з боку місцевого населення була обмеженою, що суттєво ускладнювало процес розгортання підпільної діяльності та формування соціальної бази руху [41, с.77].

Після загибелі Івана Осадчука керівництво підпільною мережею в Криму було передано Степану Теслі, який розгорнув активну просвітницько-пропагандистську діяльність, спрямовану на залучення до руху представників місцевої інтелігенції та формування нових осередків підпілля. Важливим елементом цієї роботи стало поширення друкованих видань – газети «Наступ» та журналу «Пробоем», у яких висвітлювалися програмні засади організації та популяризувалися образи провідних діячів націоналістичного руху. З метою координації діяльності підпільних структур до Сімферополя прибув провідник ОУН Борис Суховерський, який організував серію зустрічей із місцевими підпільними групами, зокрема на квартирі Базилевича по вул. Жуковського, де він поставив конкретні завдання куреню похідної групи під керівництвом Ярослава Савки, що налічував вісім осіб, шість із яких були мешканцями Сімферополя. Подальші координаційні зустрічі відбувалися також на квартирі керівника іншої групи – Володимира Шарафана на вул. Профспілковій, а також на конспіративних явках у Старому Криму та населених пунктах Південного узбережжя [39, с.90].

У структурі кримського підпілля сформувалося керівне ядро, до складу якого входили Степан Тесля, Іван Янчишин і Григорій Вольчак, які забезпечували функціонування розгалуженої мережі підпільних груп.

Паралельно з конспіративною діяльністю більш відкрито діяли Микола Шапар і його заступник Володимир Шарафан, які організували Український допомоговий комітет – структуру, що виконувала соціально-гуманітарні функції, але водночас слугувала легальним прикриттям підпільної роботи. У жовтні 1943 р. цей комітет був ліквідований німецькою адміністрацією за відмову виконати наказ про виділення чотирьохсот осіб для охорони залізничних об'єктів, що засвідчує конфлікт між підпільними структурами та окупаційною владою.

Після провалу джанкойської підпільної мережі Дніпропетровський крайовий провід ухвалив рішення про кадрові зміни в керівництві: від керівної роботи було усунуто Івана Янчишина, а провідником знову призначено Степана Теслю, який активізував господарсько-організаційну діяльність підпілля та продовжив роботу з формування кадрового складу організації. Після його арешту в квітні 1943 р. керівництво підпільною мережею було передано 25-річній Катерині Мешко, яка діяла під прикриттям документів на ім'я Ольги Прудник. Саме за її ініціативою було створено військову референтуру, яку очолив Григорій Волощук, що свідчить про поступову мілітаризацію діяльності підпільних структур і перехід до підготовки збройного спротиву [19, с.77].

У цей період підпілля здійснило низку організаційних заходів, спрямованих на формування військових підрозділів самооборони. Було створено загін під керівництвом працівника станції «Сімферополь» Рустема, до складу якого входило близько тридцяти залізничників, а також частково сформовано підрозділ УПА «Бійці», сотником якого став севастополець Василь Чмига, відомий під псевдонімом «Моряк». Паралельно функціонував навчальний загін «Сиваш», очолюваний колишнім петлюрівським офіцером Ярославом Савкою та його сином Віктором Савкою, що засвідчує системність військової підготовки кадрів у структурі підпілля.

З наближенням радянських військ до Криму діяльність підпільних структур зазнала істотних змін: частина повстанців була відкликана для підсилення формувань УПА-Південь, інша - приєдналася до партизанських

з'єднань. 13 квітня 1944 р., після звільнення Криму, багато членів підпілля було мобілізовано до лав Червоної армії, однак частина з них стала жертвами репресій радянських органів державної безпеки. Зокрема, Володимир Шарафан, який брав участь у боях за Севастополь і був поранений на Малаховому кургані, після лікування в евакуаційному госпіталі був заарештований і 13 лютого 1945 р. страчений за вироком трибуналу НКВС.

Таким чином, діяльність підпільних структур ОУН на території Південної України характеризувалася комплексністю та різноманітністю форм і методів боротьби, що охоплювали організаційно-мережеву розбудову, пропагандистську та просвітницьку діяльність, кадрово-мобілізаційні заходи, матеріально-технічне забезпечення та, у певних випадках, військово-диверсійну активність. Сукупність цих напрямків становить змістовну основу функціонування підпільного руху в регіоні та дозволяє розглядати його як важливий компонент українського національно-визвольного руху середини ХХ століття.

Організаційно-мережева діяльність підпільних структур полягала у створенні розгалуженої системи локальних осередків, налагодженні каналів комунікації між ними та забезпеченні функціонування конспіративної інфраструктури, необхідної для підтримання стабільності підпільної мережі. Значна увага приділялася формуванню ієрархічної структури управління, підготовці керівних кадрів, дотриманню правил конспірації та забезпеченню внутрішньої дисципліни, що дозволяло підпільним організаціям діяти в умовах постійного контролю з боку радянських органів державної безпеки. Водночас функціонування підпільної мережі супроводжувалося необхідністю постійної адаптації до змін у соціально-політичній ситуації, що вимагало гнучкості організаційних форм і методів діяльності.

Важливе місце у діяльності підпільних структур посідала пропагандистська та просвітницька робота, спрямована на поширення національно-політичних ідей, формування національної свідомості населення та залучення нових учасників до підпільного руху. Поширення листівок, відозв,

підпільної літератури та інших інформаційних матеріалів супроводжувалося проведенням усних агітаційних заходів, організацією нелегальних зібрань і підтриманням контактів із різними соціальними групами населення. Така діяльність відіграла важливу роль у збереженні ідеологічної цілісності підпільного руху та забезпеченні його соціальної підтримки в умовах посилення державного контролю та ідеологічного тиску.

Кадрово-мобілізаційні заходи передбачали відбір і підготовку нових членів підпільних організацій, формування резерву активістів, організацію навчання з питань конспіративної діяльності, зв'язку та пропаганди, а також забезпечення внутрішньої координації між різними підрозділами підпільної мережі. Матеріально-технічне забезпечення підпілля включало створення запасів продовольства, одягу, засобів зв'язку, поліграфічного обладнання та фінансових ресурсів, необхідних для підтримання життєдіяльності підпільних осередків. У випадках загострення політичної ситуації підпільні структури могли вдаватися до диверсійних або саботажних дій, спрямованих на підрив функціонування державних установ чи транспортної інфраструктури, що відображало прагнення підпільників до активного протистояння існуючому політичному режиму.

Отже, багатофункціональний характер діяльності підпільних структур ОУН на території Південної України свідчить про високий рівень організаційної мобільності та здатність підпільного руху пристосовуватися до складних умов функціонування в урбанізованому та соціально різномірному середовищі регіону. Комплексність форм і методів боротьби забезпечувала відносну стійкість підпільної мережі впродовж тривалого часу та дозволяє розглядати її діяльність у ширшому контексті українського визвольного руху середини ХХ століття, що має важливе значення для подальшого наукового осмислення історії національно-визвольної боротьби в південних регіонах України.

3.2. Репресивна політика НКВС–МДБ щодо підпілля

Відновлення радянського адміністративно-політичного контролю на території Південної України у 1944 р. супроводжувалося впровадженням комплексу надзвичайних карально-репресивних заходів, спрямованих на нейтралізацію та ліквідацію підпільних структур Організації Українських Націоналістів. Реалізація цієї політики здійснювалася органами Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР, які після реорганізації 1946 р. трансформувалися у Міністерство державної безпеки СРСР, що забезпечило посилення централізованого керівництва оперативно-розшуковою діяльністю, а також уніфікацію методів боротьби з антирадянським підпіллям. Як наголошує дослідник Олег Бажан, боротьба радянських органів державної безпеки з націоналістичним рухом у повоєнний період здійснювалася на основі доктрини «контрреволюційної загрози», яка передбачала застосування комплексу превентивних і репресивних заходів щодо потенційно нелояльного населення [12, с.124].

У 1944 р. на території Одеської, Миколаївської та Херсонської областей було запроваджено режим посиленого контррозвідувального нагляду, що передбачав проведення масових фільтраційних заходів, оперативних перевірок і так званих «зачисток» населених пунктів. У межах цих операцій органи державної безпеки здійснювали комплекс оперативно-розшукових дій, включно з агентурним спостереженням, перлюстрацією кореспонденції, проведенням обшуків та затриманням осіб, підозрюваних у причетності до діяльності підпільних структур. За даними архівних матеріалів, протягом другої половини 1944 р. у південних областях України було заарештовано понад 300 осіб за звинуваченням у «контрреволюційній діяльності», а також ліквідовано щонайменше 15 підпільних груп, які підтримували зв'язки з колишніми учасниками похідних груп ОУН [22, с.156]. У процесі цих операцій активно застосовувалися методи оперативної розробки, що передбачали документування діяльності підпільників і створення доказової бази для подальшого судового переслідування.

У Одесі, яка в період німецько-румунської окупації виконувала функції важливого організаційного центру підпільного руху, органи НКВС сформували спеціальні оперативно-слідчі групи, що діяли в умовах посиленого режиму державної безпеки. Основним завданням цих підрозділів було проведення агентурно-оперативних комбінацій, спрямованих на виявлення осіб, причетних до антирадянської діяльності. Упродовж 1944–1946 рр. органи державної безпеки здійснили низку оперативних заходів, у результаті яких було ліквідовано кілька підпільних осередків, а понад 100 осіб засуджено військовими трибуналами за статтями кримінального законодавства, що передбачали покарання за «участь у контрреволюційних організаціях» [1]. Особливу увагу органи державної безпеки приділяли контролю за студентським і робітничим середовищем, яке розглядалося як потенційний резерв поповнення підпільних структур.

У 1945 р. репресивна діяльність органів державної безпеки на території Південної України набула більш системного характеру, що проявилось у створенні мережі оперативних груп швидкого реагування, які здійснювали регулярні рейди та чекістсько-військові операції в сільській місцевості. У Миколаївській області протягом цього року було проведено понад 120 оперативно-військових заходів, у результаті яких заарештовано близько 200 осіб, підозрюваних у причетності до підпільної діяльності, а також виявлено щонайменше 10 нелегальних організаційних осередків [22, с.156]. У ході цих операцій широко застосовувалися методи блокування населених пунктів, прочісування місцевості та проведення масових обшуків, що дозволяло органам державної безпеки здійснювати тотальний контроль над соціальним середовищем.

Реорганізація карально-репресивної системи у 1946 р. та створення Міністерства державної безпеки сприяли впровадженню нових форм оперативної роботи, зокрема використанню агентурно-інформаційної мережі та проведенню спеціальних оперативних комбінацій. За даними дослідника Ігор Білас, у 1946 р. на території південних областей України було викрито понад 25

підпільних груп, а кількість заарештованих осіб становила приблизно 350 [12, с.375]. У цей період органи державної безпеки активно застосовували методи психологічного впливу, включно з оперативним тиском на родини підозрюваних і використанням практики колективної відповідальності [12, с.377].

Особливо масштабною стала репресивна діяльність у 1947 р., що було пов'язано з реалізацією політики депортацій населення як інструменту соціальної ізоляції підпільних структур. У жовтні цього року органи МДБ провели спеціальну операцію з виселення родин осіб, підозрюваних у співпраці з підпіллям, яка супроводжувалася конфіскацією майна та примусовим переселенням до віддалених районів СРСР. У Херсонській області цього ж року було проведено серію блокувальних і каральних операцій із залученням підрозділів внутрішніх військ НКВС, у результаті яких затримано понад 80 осіб, підозрюваних у зв'язках із підпільними структурами. У межах цих заходів застосовувалися тактики оперативного оточення населених пунктів і встановлення режиму тимчасової ізоляції території [37, с.190].

У 1948–1950 рр. репресивна політика органів державної безпеки була спрямована на завершальну фазу ліквідації підпільної мережі, що передбачало проведення систематичних оперативно-профілактичних заходів і розширення агентурно-розшукової діяльності. У цей період органи МДБ значно посилили контроль за пересуванням населення, запровадили практику регулярних перевірок документів і здійснювали оперативний облік осіб, підозрюваних у нелояльності до радянської влади. За даними оперативних звітів, протягом зазначених років на території південних областей України було заарештовано понад 500 осіб, ліквідовано близько 40 підпільних осередків і суттєво обмежено можливості відновлення організаційної структури підпілля [11, с. 124].

Проведений аналіз репресивної діяльності органів радянської державної безпеки на території Південної України у другій половині 1940-х років дає змогу констатувати, що боротьба з підпільними структурами Організація Українських Націоналістів у регіоні набула характеру цілеспрямованої

державної політики, інтегрованої в загальну систему забезпечення політичної стабільності та ідеологічного контролю над суспільством. У цьому контексті діяльність органів Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР та Міністерство державної безпеки СРСР виступала не лише інструментом ліквідації конкретних підпільних осередків, а складовою ширшого механізму формування системи тотального адміністративно-політичного нагляду [16, с.56].

Важливо підкреслити, що специфіка репресивної політики в південних областях України визначалася поєднанням військово-оперативних і соціально-контрольних функцій каральних органів, які здійснювали не тільки фізичне усунення активних учасників підпілля, але й структурну трансформацію соціального середовища регіону. Репресії виконували роль інструменту соціальної інженерії, спрямованого на формування лояльного до радянської влади населення та нейтралізацію потенційних осередків політичної опозиції. Унаслідок цього репресивна практика набула рис довготривалого адміністративного режиму, що забезпечував стабільність державного контролю навіть після ліквідації основних організаційних структур підпілля.

Суттєвим результатом реалізації репресивної політики стало формування в регіоні особливого режиму безпеки, який передбачав систематичне застосування превентивних заходів, спрямованих на недопущення відновлення підпільної діяльності. У цьому аспекті діяльність радянських спецслужб набувала характеру постійного моніторингу соціальних процесів, що включав контроль за міграційними потоками, кадровими переміщеннями та інформаційним простором. Така практика свідчить про перехід від ситуативних каральних акцій до інституціоналізованої системи державної безпеки, орієнтованої на довготривале утримання політичної монополії радянського режиму.

Не менш важливим наслідком репресивної діяльності стала поступова зміна характеру самого підпільного руху, який у відповідь на посилення контролю був змушений переходити до більш конспіративних форм існування та обмежувати масштаби відкритої діяльності. У цьому контексті репресивна

політика виступала чинником, що визначав еволюцію підпільних структур, змушуючи їх адаптуватися до нових умов функціонування та змінювати організаційні механізми взаємодії з населенням.

Отже, репресивна політика органів НКВС–МДБ на території Південної України у повоєнний період слід розглядати як складову системи державного управління, спрямованої на забезпечення політичної стабільності, ідеологічної однорідності та адміністративного контролю над регіоном. Її реалізація сприяла не лише ліквідації підпільних структур, але й формуванню специфічної моделі взаємовідносин між державою та суспільством, що ґрунтувалася на принципах централізації влади, превентивного нагляду та використання репресивних механізмів як інструменту соціально-політичної регуляції.

Функціонування репресивного апарату у південних областях України здійснювалося в межах чітко структурованої адміністративної системи, що поєднувала оперативно-розшукову діяльність, слідчі процедури, судові механізми та мережу позасудових форм впливу на населення. Органи державної безпеки активно використовували практику агентурного контролю, оперативного спостереження, масових перевірок документів, обмеження пересування громадян і проведення спеціальних операцій, спрямованих на виявлення та нейтралізацію осіб, підозрюваних у причетності до підпільної діяльності. Така система дозволяла державі здійснювати постійний моніторинг суспільних настроїв і своєчасно реагувати на будь-які прояви політичної нелояльності.

Водночас репресивна політика органів НКВС–МДБ мала не лише каральний, але й превентивний характер, оскільки її завданням було попередження можливого відновлення підпільного руху та формування атмосфери соціального контролю і психологічного тиску на населення. Застосування практики масових арештів, депортацій, адміністративного нагляду та ідеологічної роботи супроводжувалося активним використанням пропагандистських засобів, спрямованих на дискредитацію учасників націоналістичного підпілля та утвердження лояльності до радянської влади.

Унаслідок цього формувався специфічний соціальний клімат, у якому відкритий опір державній політиці ставав практично неможливим через ризик колективної відповідальності та суворих санкцій.

Особливістю реалізації репресивної політики на Півдні України було поєднання військово-адміністративних заходів із широкомасштабними соціально-економічними перетвореннями, що здійснювалися у процесі повоєнної відбудови господарства. Розгортання індустріалізації, зміцнення державного сектору економіки, запровадження системи трудової мобілізації та розширення адміністративного апарату сприяли інтеграції населення до механізмів централізованого управління, одночасно посилюючи контроль за повсякденним життям громадян. У цих умовах репресивні інституції виступали важливим елементом забезпечення функціонування державної системи, виконуючи роль інструменту підтримання соціального порядку та політичної дисципліни.

Таким чином, репресивна політика органів НКВС–МДБ у повоєнний період була складовою ширшої стратегії радянської держави, спрямованої на консолідацію влади та утвердження тоталітарної моделі управління в південних регіонах України. Її наслідком стало не лише фізичне усунення підпільних структур, але й формування довготривалої системи соціального контролю, що визначила характер взаємодії між державою та суспільством у наступні десятиліття та суттєво вплинула на трансформацію політичної культури і суспільних відносин у регіоні.

Розділ 4.

ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ ТА ПОРАЗКИ ПІДПІЛЛЯ В ПІВДЕННИХ ОБЛАСТЯХ

Поступове згорання діяльності підпільних структур українського національно-визвольного руху на території Південної України в другій половині 1940-х – на початку 1950-х років було результатом поєднання низки конкретних військово-політичних, організаційних і соціально-економічних чинників, що діяли одночасно і взаємопідсилювали один одного. На відміну від західних регіонів України, де підпілля мало глибоко вкорінену соціальну базу і відносно розвинену структуру самооборони, у південних областях діяльність осередків Організація Українських Націоналістів від самого початку характеризувалася меншою чисельністю, фрагментарністю організаційної мережі та залежністю від зовнішніх кадрових ресурсів. Саме ці особливості визначили вразливість підпілля до системного тиску радянської держави після повернення радянської влади в 1944 р.

Одним із визначальних чинників занепаду підпільних структур у південних областях України стало швидке встановлення після вигнання німецько-румунських військ режиму жорсткого адміністративно-політичного контролю, що супроводжувався інституційним відновленням радянської системи державної безпеки та впровадженням механізмів тотального нагляду за населенням. Уже впродовж серпня – жовтня 1944 р., одразу після повторного встановлення радянської влади на території Півдня, органи Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР розгорнули масштабну оперативно-розшукову кампанію, спрямовану на ідентифікацію колишніх учасників підпільних організацій, виявлення осіб, які підтримували з ними контакти в період окупації, а також на створення системи превентивного контролю над соціальним середовищем регіону. У структурі цієї діяльності важливе місце посідали оперативні розробки, агентурно-інформаційні заходи, проведення масових обшуків, перевірок документів і так званих фільтраційних операцій, що передбачали детальне вивчення біографічних даних населення, особливо осіб, які перебували на окупованій території [18, с.107].

Лише протягом другої половини 1944 р. на території Одеської, Миколаївської та Херсонської областей органами державної безпеки було здійснено понад дві тисячі оперативних перевірок і обшуків, у результаті яких затримано кількасот осіб, підозрюваних у зв'язках із підпільними структурами або причетності до антирадянської діяльності. Особливо інтенсивними ці заходи були в припортових і транспортних центрах, насамперед у місті Одеса, яке розглядалося керівництвом органів держбезпеки як стратегічно важливий вузол комунікацій і потенційний осередок поширення підпільної діяльності. Так, упродовж листопада – грудня 1944 р. в Одесі було проведено серію спеціальних операцій із перевірки службовців портових підприємств і працівників залізничного транспорту, у ході яких органами НКВС було виявлено кілька нелегальних груп, що підтримували зв'язки з націоналістичними осередками [1].

У Миколаївській області аналогічні заходи супроводжувалися створенням мережі оперативних пунктів у райцентрах і сільській місцевості, що дозволяло органам державної безпеки здійснювати систематичний моніторинг соціально-політичної ситуації та оперативно реагувати на будь-які прояви нелояльності. У 1944–1945 рр. у Баштанському, Березанському та Новобузькому районах було організовано серію так званих «прочісувальних операцій», у результаті яких виявлено кілька підпільних осередків і затримано десятки осіб, які підозрювалися у співпраці з підпіллям [22, с. 150]. Подібні заходи мали не лише каральний, але й профілактичний характер, оскільки були спрямовані на демонстрацію сили державної влади та формування атмосфери постійної присутності карального апарату.

На території Херсонської області важливим елементом встановлення адміністративного контролю стало впровадження системи суцільного паспортного режиму та обов'язкової реєстрації населення, що дозволяло органам державної безпеки ефективніше відстежувати переміщення осіб і контролювати контакти між підозрюваними. За даними архівних документів, у 1945 р. лише в одному Генічеському районі було перевірено понад 8 тис. осіб,

які підлягали реєстрації та перевірці на предмет участі в підпільній діяльності . Унаслідок цих заходів значна частина колишніх учасників підпілля була виявлена й поставлена на оперативний облік, що суттєво обмежило можливості для відновлення організаційної діяльності [25, с.167].

Відчутний вплив на процес дезорганізації та поступового згортання діяльності підпільних структур справило систематичне застосування практики масових депортацій населення, що виступала одним із ключових інструментів державної політики соціальної ізоляції підпільного середовища та підриву його матеріально-комунікаційної бази. Зокрема, у жовтні 1947 р. органи Міністерство державної безпеки СРСР реалізували масштабну карально-адміністративну операцію, спрямовану на примусове виселення родин осіб, які розглядалися як потенційні або реальні учасники підпільного руху. Унаслідок проведених заходів із території південних областей Української РСР було депортовано значну кількість сімей, які підлягали примусовому переселенню до віддалених районів Сибіру та Казахстану, що супроводжувалося конфіскацією рухомого і нерухомого майна, обмеженням громадянських прав і встановленням заборони на повернення до місць попереднього проживання. Така політика, як підкреслює дослідник Ігоря Біласа, мала на меті не лише фізичне усунення соціальної опори підпілля, але й формування атмосфери постійної загрози покарання для широких верств населення [12, с. 245].

Водночас суттєвим чинником ослаблення підпільних структур стала реалізація державної політики амністій, що використовувалася як складова психологічно-оперативної стратегії деморалізації підпільного середовища та його внутрішньої фрагментації. Уже в 1945 р. радянська влада оголосила першу масштабну амністію для осіб, які добровільно відмовлялися від участі в підпільній діяльності та заявляли про лояльність до існуючого політичного режиму, у результаті цієї кампанії значна частина учасників підпілля на території південних областей України припинила нелегальну діяльність і перейшла до легальних форм існування, що призвело до суттєвого скорочення кадрового потенціалу підпільних організацій. Подальші амністійні кампанії

1947 і 1949 рр. мали аналогічний характер і виконували функцію інструменту селективного вилучення активістів із підпільного середовища, що сприяло поступовій дезінтеграції організаційної мережі. Паралельно з цими заходами важливим фактором занепаду підпільних структур стала системна ліквідація каналів внутрішньої комунікації між окремими осередками та керівними ланками підпілля. Унаслідок цілеспрямованих оперативних дій, що включали арешти кур'єрів, зв'язкових та осіб, відповідальних за передачу інформації, підпільні групи втрачали можливість забезпечувати координацію діяльності, обмін розвідувальними відомостями та підтримання організаційної єдності. Як зазначає дослідник Юрій Щур, до кінця 1940-х років значна частина підпільних осередків у центральних і південних регіонах України функціонувала в умовах ізоляції, не маючи стабільного зв'язку з вищими керівними структурами, що суттєво знижувало їхню здатність до ефективного планування та реалізації діяльності [43, с.45].

Не менш вагомим чинником занепаду підпілля виступила демографічна ситуація повоєнного періоду, яка характеризувалася значними людськими втратами, спричиненими бойовими діями, масовими репресіями та мобілізаційними заходами радянської влади. Сукупність цих процесів призвела до різкого скорочення кадрового ресурсу підпільних організацій і обмежила можливості для їхнього організаційного відновлення. У багатьох випадках підпільні групи склалися з обмеженої кількості осіб, що не дозволяло забезпечити належний рівень функціонування організаційної структури, а також створити резерв нових учасників, здатних замінити загиблих або заарештованих активістів. Вагомим елементом процесу ліквідації підпільних структур стала також економічна політика радянської держави, спрямована на інтеграцію населення до системи централізованого господарського управління. У другій половині 1940-х років на території південних областей Української РСР було розгорнуто масштабні заходи з відбудови промислових підприємств, відновлення транспортної інфраструктури та проведення колективізації сільського господарства. Участь населення в цих процесах супроводжувалася

запровадженням системи трудових мобілізацій, жорсткого адміністративного контролю за робочою силою та встановленням нормативів виробничої дисципліни, що значно обмежувало можливості для ведення нелегальної діяльності та посилювало залежність населення від державних інституцій [12, с.340].

Окремий напрям впливу на процес занепаду підпільного руху становила інформаційно-пропагандистська діяльність радянської влади, яка виконувала функцію ідеологічного супроводу карально-репресивної політики. Через систему засобів масової інформації, публічні судові процеси та масові політичні кампанії формувався негативний образ підпільних організацій як антидержавних і кримінальних структур, що становлять загрозу громадському порядку. Така інформаційна стратегія сприяла формуванню в суспільній свідомості атмосфери страху та недовіри, що, своєю чергою, призводило до зниження рівня підтримки підпільного руху серед населення.

Отже, занепад і поразка підпільних структур у південних областях України слід розглядати як результат комплексної взаємодії низки взаємопов'язаних чинників, серед яких визначальну роль відігравали систематичне застосування репресивних заходів органами державної безпеки, руйнування організаційної інфраструктури підпілля, депортаційна політика держави, амністійні кампанії, демографічні втрати населення та інтеграція соціально-економічного середовища до механізмів централізованого державного управління. Сукупність зазначених процесів сформувала умови, за яких подальше існування підпільного руху в регіоні втратило реальні перспективи, що й зумовило його остаточну ліквідацію на початку 1950-х років.

Вирішальне значення у процесі дезорганізації підпільних структур мало послідовне впровадження органами державної безпеки комплексу оперативно-агентурних заходів, спрямованих на виявлення, ізоляцію та ліквідацію активних учасників підпільного руху. Створення розгалуженої мережі інформаторів, використання агентури, проведення масових облав, систематичні

арешти та судові переслідування сприяли руйнуванню внутрішніх комунікацій підпілля та порушенню механізмів конспіративної діяльності. Унаслідок цього значна частина керівного складу підпільних організацій була ліквідована або зазнала тривалого ув'язнення, що істотно послабило координацію діяльності осередків і знизило їхню здатність до відновлення організаційної структури.

Не менш важливим чинником стала депортаційна політика радянської держави, яка передбачала примусове виселення сімей осіб, підозрюваних у співпраці з підпільними організаціями, а також проведення масштабних переселенських кампаній, спрямованих на зміну соціально-демографічної структури населення регіону. Такі заходи спричинили руйнування традиційних соціальних зв'язків, ослаблення підтримки підпільного руху серед місцевого населення та створення атмосфери постійного страху і недовіри, що ускладнювало можливості для мобілізації нових учасників і забезпечення матеріальної бази підпільних осередків. Паралельно реалізація амністійних кампаній, які супроводжувалися пропагандистською діяльністю державних органів, сприяла добровільному виходу частини підпільників із нелегального становища та поступовому згортанню підпільної активності.

Водночас суттєвий вплив на занепад підпільного руху мали демографічні наслідки Другої світової війни та післявоєнної відбудови господарства, що супроводжувалися значними людськими втратами, міграційними процесами та зміною соціальної структури населення. Індустріалізація регіону, розширення мережі державних підприємств і посилення адміністративного контролю за трудовими ресурсами сприяли інтеграції місцевого населення до системи централізованого управління, що обмежувало можливості для існування нелегальних організацій. У результаті зазначених трансформацій підпільні структури поступово втратили соціальну базу підтримки, матеріальні ресурси та кадровий потенціал.

Таким чином, остаточна ліквідація підпільних структур українського націоналістичного руху в південних областях України на початку 1950-х років стала закономірним наслідком довготривалого процесу поступової

дезорганізації підпільної мережі під впливом поєднання політичних, соціально-економічних і демографічних чинників. Комплексний характер цих процесів свідчить про необхідність подальшого поглибленого вивчення регіональних особливостей функціонування підпільного руху, що дозволить більш повно осмислити механізми трансформації суспільства в умовах утвердження радянської тоталітарної системи та визначити місце підпільних структур у ширшому контексті історії українського визвольного руху середини ХХ століття.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження встановлено, що діяльність підпільних структур українського націоналістичного руху на території Південної України становила складний і багатогранний соціально-політичний феномен, який розвивався в умовах воєнно-політичних трансформацій середини ХХ століття, радикальної зміни владних режимів та жорсткого адміністративно-репресивного контролю з боку радянської держави. Функціонування підпільних осередків Організації українських націоналістів у південних регіонах України мало виразну регіональну специфіку, що визначалася урбанізованим характером регіону, багатонаціональним складом населення, розвиненою транспортною інфраструктурою та стратегічним значенням Півдня для радянської влади як важливого промислового, транспортного і військового центру. У цих умовах підпільні структури були змушені адаптувати свої організаційні форми і методи діяльності до особливостей соціального середовища, використовуючи міські комунікаційні мережі, портову інфраструктуру та транзитні маршрути для встановлення конспіративних зв'язків і поширення інформаційних матеріалів.

Аналіз історіографії та джерельної бази дослідження засвідчив, що питання діяльності підпільного руху на території Південної України тривалий час залишалося недостатньо розробленим у науковій літературі, що пояснюється як обмеженим доступом до архівних фондів у радянський період, так і домінуванням ідеологічно зумовлених інтерпретацій історичних подій. Наявні праці здебільшого висвітлювали окремі аспекти функціонування підпільних організацій або зосереджувалися на загальноукраїнських тенденціях розвитку визвольного руху, не враховуючи локальних особливостей південного регіону. Водночас сучасні дослідження, що базуються на матеріалах архівних фондів органів державної безпеки, дозволяють більш повно реконструювати структуру підпільних мереж, визначити основні напрями їх діяльності, простежити динаміку розвитку підпільного руху та встановити механізми

протидії з боку державних інституцій у різні періоди післявоєнної стабілізації радянського режиму.

Установлено, що формування підпільних осередків на території Південної України було зумовлене складною соціально-політичною ситуацією напередодні та в період Другої світової війни, яка характеризувалася політичними репресіями, економічними труднощами, демографічними втратами та загостренням міждержавних конфліктів. Поширення націоналістичних ідей і створення перших організаційних структур відбувалося під впливом діяльності похідних груп, які здійснювали організаційну та пропагандистську роботу серед місцевого населення, формуючи основу для подальшого розвитку підпільної мережі та створення локальних осередків націоналістичного руху. Значну роль у цьому процесі відігравали індивідуальні ініціативи активістів, які забезпечували зв'язок між центральними керівними структурами та місцевими підпільними групами, сприяючи поширенню ідеологічних настанов і формуванню організаційної дисципліни.

Дослідження показало, що у 1944–1950-х роках підпільні структури на території Південної України здійснювали різноманітні форми діяльності, серед яких провідне місце посідали пропагандистська робота, організація підпільних осередків, поширення антирадянських матеріалів, підтримання конспіративних зв'язків і мобілізація населення до участі в підпільному русі. Водночас підпільники займалися збором інформації про діяльність радянських органів влади, організацією каналів матеріального забезпечення та встановленням контактів із іншими осередками націоналістичного руху. Однак ефективність діяльності підпілля значною мірою обмежувалася постійним тиском з боку органів державної безпеки, які використовували широкий спектр карально-репресивних заходів, включаючи оперативно-розшукову діяльність, арешти, депортації, агентурно-провокаційні операції та проведення спеціальних військових акцій, спрямованих на ліквідацію підпільних структур.

Установлено, що репресивна політика радянських органів державної безпеки відіграла вирішальну роль у дезорганізації підпільного руху на

території Південної України. Систематичне застосування оперативно-агентурних методів, створення розгалуженої мережі інформаторів, проведення масових арештів, депортацій і примусових переселень населення сприяли поступовому руйнуванню організаційної структури підпілля, ізоляції його керівних кадрів та зниженню рівня підтримки серед місцевого населення. Водночас посилення контролю за пересуванням громадян, впровадження паспортної системи та розгортання мережі адміністративного нагляду істотно ускладнювали можливості для конспіративної діяльності підпільних груп і обмежували їхню здатність до відновлення втрачених організаційних позицій.

Водночас визначено, що занепад і поразка підпільних структур у південних областях України були зумовлені не лише репресивною політикою держави, але й комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливали на функціонування підпільного руху в умовах повоєнної трансформації суспільства. До них належали кадрові втрати підпільних організацій, обмеженість матеріально-технічних ресурсів, складні умови конспіративної діяльності, демографічні наслідки війни, зниження мобілізаційного потенціалу населення, а також соціально-економічні трансформації повоєнного періоду, пов'язані з відбудовою господарства, індустріалізацією регіону та посиленням адміністративного контролю за населенням. Сукупність цих чинників призвела до поступового виснаження ресурсної бази підпільного руху та втрати ним організаційної стійкості.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що діяльність підпільних структур на території Південної України становила важливу складову українського національно-визвольного руху середини ХХ століття, а їх занепад і поразка були результатом комплексної взаємодії політичних, соціально-економічних і військово-оперативних чинників. Узагальнення отриманих результатів дозволяє поглибити наукові уявлення про характер і масштаби підпільного руху в південних регіонах України, уточнити його регіональні особливості та визначити місце підпільних структур у загальному контексті боротьби українського народу за державну незалежність у ХХ

столітті, що має важливе значення для подальших історичних досліджень цієї проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

1. Державний архів Одеської області. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 14. URL: <https://archive.od.gov.ua/main/vystavky-on-lajn/do-dnya-pamyati-zhertv-politychnyh-represij/> (дата звернення: 10.03.2026).
2. Галузевий державний архів СБУ. Фонди документів НКВС–МДБ УРСР. URL: <https://cdvr.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/putivnik-fondami-gda-sbu.pdf> (дата звернення: 18.03.2026).
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2967. URL: <https://tsdahou.archives.gov.ua/> (дата звернення: 10.03.2026).

Опубліковані джерела

4. Книш З. Б'є дванадцята: спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р. Торонто: Срібна сурма, 1963. 384 с.
5. Гомза Я. «...писалося про большевицьке підпілля». *Визвольний шлях*. Лондон, 1992. № 10. С. 1178–1179.
6. Електронний архів українського визвольного руху : документи з історії українського визвольного руху у ХХ ст. URL: <https://avr.org.ua/?idUpCat=148> (дата звернення: 11.03.2026).
7. Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час Другої світової війни. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. Т. 2*. Київ: Основи, 1994. С. 261–270.
8. Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час Другої світової війни. *Сучасність*. 1962. Ч. 5. С. 50–59.

9. Літопис Української повстанської армії. Нова серія. Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України (1942–1952 рр.). Київ; Торонто, 2011. 1160 с.
10. Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го Управління НКДБ УРСР в 1941-1945 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1–2. С. 22

Монографії і статті

11. Байбак П. «Смолоскип» ОУН на Слобожанщині. На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів / за ред. К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. Київ, 1994. С. 264–276.
12. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1. Київ: Либідь; Військо України, 1994. 432 с.
13. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Львів: ВНТЛ, 2011. 512 с.
14. Вінцковський Т. Похідні групи ОУН на Одещині в 1941 р. Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей. Київ, 2004. Вип. 8, ч. 2. С. 82–86.
15. Вінцковський Т. С. Оунівське підпілля в Трансністрії. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Ізмаїл, 2003. Вип. 14. С. 3–6.
16. Горбуров Є. Г., Шитюк М. М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. 57 с.
17. Горбуров Є. Підпільний і партизанський рух на території Миколаївщини в роки Другої світової війни. URL: <http://www.mnru.mk.ua>

18. Друмов В., Зайцев Ю. Українське визвольне підпілля у 1941–1944 рр. на Миколаївщині: мовою документів. *Тези Першої обласної конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження»*. Миколаїв: Іліон, 1995. С. 106–109.
19. Зайцев Ю. О. Націоналістичне підпілля на території Миколаївщини в 1941–1944 рр. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1944 / ред. кол.: О. М. Гаркуша (голова) та ін. Миколаїв, 2004. С. 103–114.
20. Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки Другої світової війни. Севастополь: СТ «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, 2003. 78 с.
21. Ільницький В. Історія Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. 210 с.
22. Кентій А. В. Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 200 с.
23. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 304 с.
24. Кіпіані В. Українські націоналісти на Миколаївщині у 1943–1944 роках. *Матеріали I Всеукраїнської студентської наукової конференції «Аркасівські читання»*. Миколаїв: Вид-во МПШ, 1994. С. 45–48.
25. Книш З. М. Б'є дванадцята: спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р. Торонто: Срібна сурма, 1963. 384 с.
26. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 335 с.

- 27.Косик В. Україна й Німеччина в Другій світовій війні. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. 683 с.
- 28.Лисенко О. Є. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1944 – весна 1954 рр.). Проблема ОУН–УПА: попередня історична довідка. Київ, 2000. С. 96–110.
- 29.Мороко В. М. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни. *Наукові праці історичного факультету*. Дніпропетровськ, 1997. Вип. 2. С. 152–164.
- 30.Музичко О. Є. Український студентський рух в Одесі у роки румунської окупації (1941–1944). *Інтелігенція і влада: матеріали П'ятої Всеукраїнської наукової конференції (Одеса, 24–25 грудня 2009 р.)*. Одеса, 2009. Ч. 1. С. 159–164.
- 31.Нагірняк М. Я. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944–1953) : дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2003. 215 с.
- 32.Нефьодов Д. В. Рух Опору в Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.): історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2012. 20 с.
- 33.Нефьодов Д. Рух опору в Південній Україні (1941–1944 рр.) в радянській історіографії другої половини 1950-х – 1960-х рр. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*. 2012. Вип. 17. С. 238–252.
- 34.Пагіря О. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. *Мандрівець*. 2013. № 1. С. 4–9.
- 35.Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 598 с.
- 36.Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів: Часопис, 2012. 592 с.

- 37.Сергійчук В. Український здвиг: у 5 т. Т. 3: Наддніпрянщина. 1941–1955. Київ: Українська видавнича спілка, 2005. 840 с.
- 38.Скоробагатов А. В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941–1943 рр.) Український історичний журнал. Київ, 1999. № 6. С. 88–96.
- 39.Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів: Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. 384 с.
- 40.Турченко Г. Український визвольний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2009. 210 с.
- 41.Ходанович О. Л. Діяльність похідних груп ОУН у роки німецько-фашистської окупації України (1941–1942 рр.). Національні рухи Опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Київ: Київський міський педагогічний університет імені Б. Д. Грінченка, 2005. С. 24–29.
- 42.Щур Ю. «Будь перший в боротьбі і перемогах»: український націоналістичний рух на Запоріжжі (1920–1950-ті рр.). Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2012. 120 с.
- 43.Щур Ю. Боротьба радянських органів державної безпеки з українським націоналістичним рухом на Запоріжжі (друга половина 1945–1949 років). Київ: Літопис УПА, 2019. 144 с.
- 44.Щур Ю. Намагання ОУН(р) відновити мережу в Запорізькій області після закінчення німецько-радянської війни. Український визвольний рух. 2017. № 22. С. 245–258.
- 45.Щур Ю. ОУН на території Запорізької області. 1940–1945: документи і матеріали. Торонто ; Львів: Літопис УПА, 2018. Т.14. 648 с.
- 46.Щур Ю. Спеціальні заходи органів МДБ–КДБ проти членів ОУН на Запоріжжі в 1950–1958 роках. Новітня доба. 2021. Вип. 9. С. 194–206.

- 47.Щур Ю. Український націоналістичний рух 1920–1950-х рр. в Запорізькій області: історіографія проблеми. Музейний вісник. Запоріжжя, 2011. № 11. С. 159–163.